

**ЗБОРНИК РАДОВА
ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LIII**

UDC 949.5+7.033.2+877.3(05)

ISSN 0584-9888

INSTITUT D'ÉTUDES BYZANTINES
DE L'ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

ZBORNİK RADOVA

VIZANTOLOŠKOG INSTITUTA
LIII

Rédacteurs

LJUBOMIR MAKSIMOVIĆ
BOJANA KRSMANOVIĆ

Comité de rédaction

*Stanoje Bojanin, Jean-Claude Cheynet (Paris), Evangelos Chrysos (Athènes),
Dejan Dželebdžić, Vujadin Ivanišević, Jovanka Kalić, Sergej Karpov (Moscou),
Predrag Komatina, Bojana Krsmanović, Aleksandar Loma, Ljubomir Maksimović,
Miodrag Marković, Ljubomir Milanović, Bojan Miljković, Srđan Pirivatrić,
Claudia Rapp (Vienne), Peter Schreiner (Munich), Gojko Subotić, Mirjana Živojinović*

Secrétaire de la rédaction

Predrag Komatina

BEOGRAD
2016

ВИЗАНТОЛОШКИ ИНСТИТУТ
СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЗБОРНИК РАДОВА

ВИЗАНТОЛОШКОГ ИНСТИТУТА
LIII

Уредници

ЉУБОМИР МАКСИМОВИЋ
БОЈАНА КРСМАНОВИЋ

Редакциони одбор

*Стијаноје Бојанин, Мирјана Живојиновић, Вујадин Иванишевић, Јованка Калић,
Сергеј Кариов (Москва), Предрај Комаћина, Бојана Крсмановић, Александар Лома,
Љубомир Максимовић, Миодрај Марковић, Љубомир Милановић, Бојан Миљковић,
Срђан Пиривајирић, Клаудија Рај (Беч), Гојко Субојић, Еванџелос Хрисос (Атина),
Дејан Целебџић, Жан-Клод Шене (Париз), Пејтер Шрајнер (Минхен)*

Секретар редакције
Предрај Комаћина

БЕОГРАД
2016

Прихваћено за штампу на седници Одељења историјских наука САНУ,
28. децембра 2016.

Ова књига објављена је уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

САДРЖАЈ – TABLE DES MATIÈRES

<i>Ил Акаг</i> , О једној колоквијалној употреби придева πιθανός у рановизантијском гречитету – – – – –	7
<i>Il Akkad</i> , An early Byzantine colloquial use of the adjective πιθανός – – – – –	14
<i>Милош Цвејковић</i> , Реформа византијског војно-територијалног уређења у доба Јустинијана II – – – – –	17
<i>Miloš Svetković</i> , The reform of Byzantine military and territorial organization under Justinian II – – – – –	43
<i>Бојана Крмановић</i> , О војним овлашћењима логотета дрома у VIII веку – – – – –	47
<i>Bojana Krstanović</i> , On the military competences of the <i>logothetes tou dromou</i> in the 8 th century – – – – –	60
<i>Dirk Krausmüller</i> , Can human beings know the hour of their own death or of the deaths of others? A ninth-century controversy and its historical context – – – –	63
<i>Дирк Краусмилер</i> , Да ли људска бића могу да знају час своје или смрти других? Једна контроверза из деветог века и њен историјски контекст – – – – –	82
<i>Предрај Комаџина</i> , Област Вагениција и епископија Св. Климента – – – –	83
<i>Predrag Komatina</i> , The region of Vagenitia and the bishopric of St. Clement – – – –	99
<i>George C. Maniatis</i> , The impact of financial institutions on the development of the Byzantine economy (10 th –12 th centuries) – – – – –	101
<i>Џорџ К. Манијајџис</i> , Утицај финансијских институтција на развој византијске економије (X–XII век) – – – – –	125
<i>Boris Stojkovski</i> , The Greek charter of the Hungarian King Stephen I – – – – –	127
<i>Борис Сџојковски</i> , Грчка повеља угарског краља Стефана I – – – – –	140
<i>Јована Шијаковић</i> , О поимању хомерских алегија у XII вијеку – – – – –	141
<i>Jovana Šijaković</i> , On the Conception of Homeric Allegories in the Twelfth Century – – – – –	158

<i>Срђан Пиривајрић</i> , Грчки цар Алексије у првим житијима Светог Симеона Немање -----	161
<i>Srđan Pirivatrić</i> , The Greek emperor Alexios in the first <i>Vitae</i> of St Simeon Nemanja -----	177
<i>Архимандрит Тихон (Ракићевић)</i> , Есхатолошка визија Теодора Студита (Хиландар 387) у <i>Ктиторском житију Тихика Манастира Студенице</i> (IXH8 [Š10]) -----	179
<i>Archimandrite Tikhon (Rakićević)</i> , Eschatological vision of Theodore Studite (Chilandar 387) in the <i>Ktetor hagiography</i> of the <i>Typikon</i> of the Studenica Monastery (IXH8 [Š10]) -----	208
<i>Виктор Савић</i> , Српски превод „Евергетидског синаксара“ у два синајска рукописа -----	209
<i>Viktor Savić</i> , The Serbian Translation of the “Evergetis Synaxarion” in two Sinaitic Manuscripts -----	234
<i>Љубомир Милановић</i> , The Path to Redemption: Reconsidering the role of the image of the Virgin above the Entrance to the Church of the Virgin Hodegetria at the Peć Monastery -----	237
<i>Љубомир Милановић</i> , Пут спасења: разматрање улоге представе Богородице над улазом у Цркву Богородице Одигитрије у Пећи -----	252
<i>Небојша Порчић</i> , „Царске шаре црвене“: о заступљености и обрасцима употребе црвеног мастила у документима Немањића -----	255
<i>Nebojša Porčić</i> , “Lines of Royal Red”: On the Presence and Patterns of Use of Red Ink in Nemanjid Documents -----	272
<i>Станоје Бојанин</i> , Заједничка повеља браће Бранковић и канцеларија крупне властеле у држави Немањића -----	275
<i>Stanoje Bojanin</i> , The joint charter of the Branković brothers and the magnate chancery in the Nemanjić State -----	292
<i>Гордана Јовановић</i> , <i>Мирослав Вукелић</i> , Хиландарски спис <i>О осам врста речи</i> – превод са српскословенског језика и коментари -----	293
<i>Gordana Jovanović</i> , <i>Miroslav Vukelić</i> , The Hilandar Manuscript of <i>The Eight Parts of Speech</i> – Translation from Serbian Slavonic and Commentaries -----	321
<i>Милош Ивановић</i> , Пронија у држави српских деспота -----	323
<i>Miloš Ivanović</i> , The Pronoia in the State of Serbian Despots -----	340
<i>Paweł Dziadul</i> , Between Destiny and Reality: Prophetic and Messianic Ideological Constructions in Serbian Literature During the Ottoman Period -----	343
<i>Павел Дзјадул</i> , Између судбине и стварности. Пророчке и месијанске идеолошке конструкције у српској књижевности у османском периоду -----	354

МИЛОШ ЦВЕТКОВИЋ

Византолошки институт САНУ, Београд

milos.cvetkovic@vi.sanu.ac.rs

РЕФОРМА ВИЗАНТИЈСКОГ ВОЈНО-ТЕРИТОРИЈАЛНОГ УРЕЂЕЊА У ДОБА ЈУСТИНИЈАНА II*

Рад представља прилог изучавању почетних етапа у развоју тематског уређења. У средишту пажње истраживања била је улога цара Јустинијана II у изградњи нове војно-територијалне организације у Царству. Византолози су одавно утврдили да је Јустинијан II заслужан за оснивање нових војних округа – тема – у Хелад и Сицилији. У раду се, међутим, износи аргументација у прилог тези да се делом политике поменутог цара може сматрати и формирање тема Тракије и Кивиреота. Поред тога, у раду се истиче и Јустинијанова улога у формирању пограничног војно-управног система – са клисурама у Стримону и Кападокији – као и у реформи војно-територијалне организације у Егејском басену. Посебно је наглашена чињеница да је оснивање нових тематских јединица у доба цара Јустинијана II било праћено опсежним колониizacionим мерама.

Кључне речи: Цар Јустинијан II, тематско уређење, тема, Тракија, Кивиреоти, друнгарије, Апсимар, Курикиоти, клисура, клисурарх, Стримон, Кападокија, Егејско море, колонизација

This paper offers a contribution to the research of the initial stages in the evolution of the thematic system. It focuses on the role of Emperor Justinian II in the formation of the new imperial military and territorial organization. Byzantine scholars have determined a long time ago that it is Justinian II who should be credited with the founding of new military districts (themes) in Hellas and Sicily. This paper, however, suggests that the formation of the

* Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету“ (ев. бр. 177032), који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Чланак представља проширену верзију саопштења под насловом „Цар Јустинијан II и изградња тематске организације“, које је прочитано на Шестој националној конференцији византолога у Београду, јуна 2015. године.

themes in Thrace and *Kibyrrhaiotai* could also be considered a part of Justinian's policy. In addition, the paper aims to highlight Justinian's role in the formation of the frontier military and administrative system (the *kleisourai* of Strymon and Cappadocia), as well as in the reform of military and territorial organization in the Aegean basin. By creating new army units which were not based on the Late Roman heritage, Justinian essentially abandoned the principles that the Byzantine army had previously functioned on. Finally, the paper highlights the fact that the establishment of new thematic units under Emperor Justinian II was coupled with his extensive colonization measures.

Keywords: Emperor Justinian II, thematic system, *themata*, Thrace, *Kibyrrhaiotai*, *droungarios*, Apsimar, *Kourikiotai*, *kleisourai*, *kleisourarches*, Strymon, Cappadocia, Aegean Sea, colonization

Циљ истраживања чији су резултати представљени у тексту који следи било је растветљавање улоге цара Јустинијана II (685–695, 705–711) у изградњи тематског уређења.¹ Успостављање милитаризованог управног система у унутрашњости Византије, познатог као тематско уређење, представљало је одговор Цариграда на велику кризу која је погодила Царство током VII столећа. Реорганизација војног уређења, која је тада отпочела, подразумевала је, између осталог, концентрисање значајних војних снага у Малој Азији и стварање нових

¹ Проблем порекла, времена настанка и карактера тематске организације спада у групу, могло би се рећи, контроверзних питања савремене византологије, где ни до данас није понуђено општеприхваћено решење. Иако привлачи пажњу византолога дуже од једног столећа, велика научна дебата о тим питањима отпочела је средином прошлог века, објављивањем радова Георгија Острогорског и Агостина Пертузија, у којима су они изнели своје, међусобно супротстављене теорије. Острогорски је, полазећи од вести хроничара Теофана, који помиње „област тема”, при чему се тај податак датира у 622. годину, сматрао да се почети тематског уређења јављају пре арабљанске инвазије, и управо је реорганизација војске и провинцијске организације, по његовом мишљењу, омогућила византијску контраофанзиву против Персијанаца 20-их година VII столећа, *Остројорски*, О датуму састављања Списа о темама, 110; *исти*, Време постанка тематског уређења, 128. Пертузи је, с друге стране, у коментару који прати издање *Сјуса о њемама* Константина Порфирогенита, као и у раду о почетима византијских тема, изнео теорију о постепеној изградњи тематске организације, која је настала под притиском промењених политичких, војних и економских околности, изазваним пре свега арабљанским освајањима. Његова теза је била, дакле, да су прве теме формиране након инвазије Арабљана на Византију, *Pertusi*, *De thematibus*, 103f; *idem*, *La formation des thèmes*, 1–40. Научна дебата коју су покренули двојица истакнутих византолога настављена је до данашњих дана. С тим у вези треба издвојити, између осталих, мишљење Јоаниса (Јоханеса) Карајануполиса, који је сматрао да је тематско уређење настало као резултат непрекинутог, природног развоја, односно еволуције позноримске армије, при чему у VII столећу, по његовом мишљењу, није дошло ни до каквих радикалних преображаја, *Karayannopoulos*, *Contribution au problème des Thèmes byzantins*, 455–502; *idem*, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, 24f, 52f. Занимљиву претпоставку о времену настанка тематског система пружио је и Ирфан Шахид, који је, полазећи од вести арабљанских извора, сматрао да су већ пре арабљанске инвазије биле оформљене прве теме и да су такву провинцијску организацију од Византинаца преузели Арабљани, *Shahid*, *Heraclius I*, 391f; *idem*, *Heraclius II*, 208; *idem*, *Heraclius III*, 352f. Један од последњих радова у чијем се средишту налазе питања у вези са почетима тематског система дело је Константина Цукермана, који закључује да теме с краја VIII и почетка IX века воде порекло од стратегија (στратηγία), чији се настанак везује за прве деценије VIII столећа. Њихове пак корене треба тражити, сматра аутор у реформама које сежу у епоху цара Јустинијана Великог, *Zuckerman*, *Learning from the Enemy*, 134.

војно-територијалних јединица. Старе армијске области – које су се у великој мери поклапале са границама позноримских префектура и дијецеза² – замењене су новим војним окрузима, који се у изворима, почев од IX столећа, називају темама. Упркос томе што је тај термин први пут употребљен тек у Теофановој *Хронографији*, у науци је устаљена пракса да се нови војно-управни систем чији се зачеци јављају у VII веку означава кованицом тематско уређење.

Успостављање нових војних округа било је понајвише узроковано напредовањем Арабљана на Леванту. Византинци су до средине VII века изгубили власт у већини источних покрајина, због чега је влада у Цариграду била приморана да припаднике Источне (Анатоличке) и Јерменске (Арменијачке) војске премести у унутрашњост Мале Азије. Уједно су регрути Тракијске војске премештени са Балкана и трајно стационирани у малоазијским гарнизонима.³ Премештањем војника поменутих јединица оформљене су нове армијске области (теме): Анатоличка на средишњем и југоисточном делу тог Мале Азије,⁴ Арменијачка на североистоку Полуострва,⁵ док је Тракесијанска армијска област обухватала југозапад Мале Азије, окренут ка егејском басену⁶. Поред тога, трансформисане су и јединице којима су командовали *magistri militum praesentales*. Распоређивањем регрута, који су били део тих армија, у азијском и европском залеђу престонице створен је Опсикијски округ.⁷ Његов старешина је у почетку командовао и гарнизонима у Тракији.⁸

² До VII века Источна (Анатоличка) армија је била стационирана на територији дијецезе Истока, војници Тракијске армије су били смештени у дијецези Тракије, док се Илиричка војска налазила у префектури Илирика. Гарнизони Италијанске и Афричке војске били су распоређени на простору италијанске и афричке префектуре, односно егзархата са седиштем у Равени и Картагини, Cf. *Treadgold, Byzantium and Its Army*, 62.

³ Детаљније о премештању ромејских трупа и стварању поменутих армијских области средином VII века, в. у поглављу под насловом *The Occupation of Anatolia* Халдонове студије о Византији у VII веку, *Haldon, Byzantium*, 215f. Када је реч о премештању Тракијаца у Малу Азију, треба издвојити мишљење Константина Цукермана, који претпоставља да је пресељење уследило тек након бугарске инвазије на подручје наикадашње дијецезе Тракије и освајања знатног дела те територије, због чега је Цариград био приморан да део тракијске војске премести на исток, *Zuckerman, Learning from the Enemy*, 129.

⁴ Pertusi, *De thematibus*, 114f.

⁵ Pertusi, *De thematibus*, 118. Валтер Емил Кеги сматра да је током 40-их година VII века оформљена тема Арменијака. Своју хипотезу заснива на подацима арабљанских извора, *Kaegi, Al-Baladhuri*, 273–277.

⁶ Pertusi, *De thematibus*, 125.

⁷ Pertusi, *De thematibus*, 127.

⁸ Таква тврдња произлази из чињенице да се у актима Шестог васељенског сабора (680/681. г.) помиње Теодор, комес Опсикија и хипостратег Тракије (... τοῦ βασιλικῆς ὀψικίου καὶ ὑποστράτηγος Θράκης, *Mansi*, XI, 209), чија функција упућује на закључак да Тракија у том тренутку није била самостална тематска јединица, већ је представљала део јединствене армијске јединице заједно са Опсикијцима, *Κυριακίδης*, Βυζαντινοὶ μελέται, 117f; *Ζακυθηνός*, Περὶ τῆς διοικητικῆς διαρρέσεως, 51–53; *Pertusi*, *La formation des thèmes*, 39. Cf. *Lilie*, "Thrakein" und "Thrakesion", 46–47.

Четири побројане армијске јединице су, заједно са војском Италијанског егзархата, остацима војске Афричког, као и Карависијанском флотом, поменуте на листи византијских армија у Јустинијановом писму папи из 687. године. Писмо, иначе, представља основни извор за реконструисање тадашње ромејске војне структуре.⁹ Важно је истаћи да су неке од наведених армија, попут Анатоличке, оформљене у IV столећу.¹⁰ Опсикијци и Тракесијани, такође, представљају наследнике армија које су конституисане у IV столећу.¹¹ Арменијачка војска се јавља у доба цара Јустинијана I (527–565),¹² као и војна квестура, из које се развила Карависијанска флота.¹³ Током VI столећа основане су и Италијанска и Афричка војска,¹⁴ из чега следи закључак да је византијска војна организација, приказана у писму из 687. године, још увек почивала на позноримској структури.¹⁵ Једину новину представља нови територијални распоред, успостављен због премештања Анатолика, Арменијака и Тракесијана. Коренита реформа позноримске војне структуре наступила је, према томе, након 687. године.

У науци се обично истиче како је следећа фаза у развоју тематског система, која је подразумевала поделу првих великих ромејских тема на мање јединице, наступила током владавине царева Лава III (717–741) и Константина V (741–775), у првој половини VIII столећа. Сачувани изворни материјал, међутим, показује да је тај процес отпочео раније, већ у доба цара Јустинјана II, који

⁹ *Mansi*, XI, 737f. У писму су наведене следеће армијске јединице: војска Опсикијаца (*a deo conservandum obsequium*), Источна војска (*exercitus Orientalis*), војска Тракијаца (*exercitus Thracianus*), војска Јермена (*exercitus Armenianus*), војска Италијана (*exercitus Italianus*), војска Карависијана (*Caravisiiani*) и војска Септенсијана, Сардиније и Африке (*Septensiani, de Sardinia atque de Africa exercitus*), која је представљала остатке некадашње армије којом је командовао картагински егзарх.

¹⁰ У време састављања списка *Notitia Dignitatum* Источном војском је командовао официр са чином *magister equitum ed peditum per Orientem*, *Notitia Dignitatum*, 149.

¹¹ Опсикијска јединица је настала трансформацијом армија којима су заповедали *magistri equitum et peditum in praesenti*, иначе носиоци највишег војничког чина у време састављања *Notitii*. Највиши чин опсикијски старешина је, као њихов наследник, задржао све до 687. године, *Notitia Dignitatum*, 1; *Mansi*, XI, 737; На другој страни војском Тракије на размеђи IV и V века управљао је *magister equitum et peditum per Thracias*, *Notitia Dignitatum*, 149.

¹² Постављење официра са чином *magister militum per Armeniam* регулисано је једном одредбом Јустинијановог Кодекса, *Cod. Iust.*, I 29.

¹³ *Quaestor Iustinianus exercitus* назив је дужности у чијој је надлежности била командовање над појединим приморским провинцијама, *Nov. Iust.*, n° 50, р. 293–294. У науци се обично истиче, иако постоје и супротна становишта, да је трансформацијом јединице којом је управљао поменути функционер створена карависијанска флота. Детаљаније о томе, в. нап. 66 у овом раду.

¹⁴ Cf. *Pertusi, De thematibus*, 106f.

¹⁵ Обавештења о структури ромејске армије, сачувана у поменутом писму, често су била предмет анализа у науци. Византолози су те податке обично истицали као једне од најстаријих вести о темама. С тим у вези ваља истаћи Цукерманово виђење – он је на сликовит начин сумирао различита тумачења и спорења међу истраживачима у вези са листом армија из 687. године. О тим јединицама он пише: „For a student of the later Roman army, those are recognisably the military formations of the 6th century and before. For a Byzantinist, however, these commands, or at least the most important among them, have already been metamorphosed into themes”, *Zuckerman, Learning from the Enemy*, 127.

је заслужан за оснивање барем две нове теме, како је у науци то одавно утврђено. Реч је о темама Хелада и Сицилија. Поред тога, резултати истраживања из којег је проистекао овај рад, указују на то да се истом цару може приписати заслуга и за формирање теме Кивиреота, као и за поделу опсикијско-тракијске војске, оснивањем засебне нове теме у Тракији.

Важно је нагласити да је цар Јустинијан II конституисао потпуно нове армијске јединице које, за разлику од седам јединица побројаних у писму из 687. године, нису почивале на позноримском наслеђу, чиме је он суштински одступио од дотадашњих начела функционисања ромејске армије. Исти цар је започео и са оснивањем клисура као нових пограничних војно-територијалних форми, а реформисао је и територијалану организацију на Егеју. Војно-организационе реформе цара Јустинијана II биле су уједно пропраћене и опсежним колонизационим мерама.

Формирање нових војно-територијалних јединица (тема)

Тема Тракија – У старијој литератури је обично истицано да је тема Тракија формирана између 680. и 687. године.¹⁶ За одређивање *terminus post quem* оснивања теме коришћена су два изворна податка. С једне стране, реч је о Порфириогенитовој висти из *Сѷиса о ѿтемама*, где се наводи да је поменута јединица основана након бугарске инвазије на Балкан.¹⁷ С друге стране, поједини истраживачи су истицали 680. годину, полазећи од податка о Теодору, комесу Опсикија и хипостратегу Тракије, који се помиње у актима VI васељенског сабора (680–681),¹⁸ закључујући, сходно његовој функцији, да Тракија у том тренутку још увек није била самостална тематска јединица, већ је представљала део јединствене армијске јединице заједно са Опсикијцима; односно, да је до оснивања теме у Тракији дошло након сабора из 680. године. Када су утврђивали *terminus ante quem* настанка тракијске теме, истраживачи су наводили податак о *exercitus Thracianus*, из Јустинијановог писма папи из 687. године,¹⁹ што је према њиховом тумачењу био доказ постојања теме Тракије.²⁰

Агостино Пертузи, а за њим и Ралф-Јоханес Лилие, довели су у питање став да се *exercitus Thracianus* односи на тему Тракију, истичући да би иза те синтагме требало тражити малоазијску тему Тракесијана.²¹ Такво становиште

¹⁶ *Κυριακίδης*, Βυζαντινὰ μελέται, 117f; *Lemerle*, Philippes, 121; *Ζακυθηνός*, Περί τῆς διοικητικῆς διαρρέσεως, 51–53; *Laurent*, La Macédoine orientale, 77; *Осѿроіорски*, Постанак тема Хеладе и Пелопонез, 65.

¹⁷ *Pertusi*, De thematibus, 84.

¹⁸ *Mansi*, XI, 209.

¹⁹ *Mansi*, XI, 737f.

²⁰ Џон Бјури је 687. годину узимао као *terminus ante quem* али је сматрао да је *strategiea* Тракија основана још у доба цара Јустинијана I, *Bury*, History of the Later Roman Empire, 345.

²¹ *Pertusi*, La formation des thèmes, 38; *Lilie*, "Thrakein" und "Thrakiesion", 22–27. Као доказ тезе да се податак о *exercitus Thracianus* из 687. односи на Тракесијане, који су тада чинили један

је у новије време углавном прихваћено у научним круговима.²² Према томе, 687. година ипак не може бити *terminus ante quem* за формирање теме у Тракији.

Пертузи је сматрао да је до стварања тракијске теме дошло између 680. и 711. године. Основу за такво тумачење он је градио на претпоставци да је Тракија у време одржавања Васељенског сабора (680–681) потпадала под надлежност комеса Опсикија. До издвајање из надлежности опсикијског заповедника морало је доћи пре 711, сматра Пертузи, јер се те године у Теофановој *Хронографији* помиње Васвакурије, заповедник (комес) теме Опсикија, у чијој се титулатури не наводи Тракија.²³

Интервал од 680. до 711. године свакако је време у коме треба тражити чин осамостаљивања тракијске јединице. Тај период могуће је, међутим, још више сузити, будући да у Јустинијановом писму из 687, у коме се наводи листа свих ромејских армија, не постоји помен тракијске јединице, из чега следи да она у том тренутку још увек није постојала као самостална и засебна армијска јединица. Гарнизони који су се налазили у трачким утврђењима били су у то доба и даље под јединственом командом комеса Опсикија и хипостратега Тракије.

Тезу да тема Тракија у то доба још увек није била оформљена на посредан начин потврђује и Теофан, који пише како је цар Јустинијан II, у склопу припрема за поход против Бугара и склавиније, пребацио војску из Мале Азије на Балкан 687/688. године,²⁴ не наводећи да је цар војску малоазијских тема придружио балканским војним одредима, које притом и не помиње. Како је у

од малоазијских тематских округа, навођен је и податак о папи Конону, за кога се каже да је био *natione Graecus, ordinus patre Thraceseio, Liber Pontificalis, 207 (LXXXV Conon)*.

²² *Haldon, Byzantium, 212f.* Ипак, у научним круговима и даље постоје заступници мишљења да *exercitus Thracianus* означава балканску а не малоазијску војну јединицу, cf. *Zuckerman, Learning from the Enemy, 118 n. 124.* У старијој литератури је истицано да су Тракесијани пре уздицања у ранг теме имали статус турме. Бјури је сматрао да је турма Тракесијана имала самосталан положај у провинцијској организацији, али је била нижег ранга од тема, *Bury, History of the Later Roman Empire, 345.* С друге стране, постоји мишљење да је турма Тракесијана била део теме Анатолика, *Μικρά Ἀσία, 201 (B. Βλυσίδου)*. Као доказ тезе да су Тракесијани у почетку имали статус турме, односно ниже војно-управне јединице, навођен је помен Христофора, тракесијанског турмарха из 711. године, у Теофановом делу, *Theophanes, 377f.* Међутим, управо супротно тој тези, помен турмарха Тракесијана у Теофановој *Хронографији* упућује на то да су Тракесијани у то доба били у рангу теме, јер Теофан у свом делу турмархе наводи искључиво уз помен теме којој су припадали (на пример турмарх Хеладика – теме Хеладе – Агалијан 726. (*Theophanes, 405*), турмарх Анатолика Никеј 715/716. (*Theophanes, 386–391*), турмарх Анатолика Диоген 788/789. (*Theophanes, 463*), турмарси Арменијака 792/793. (*Theophanes, 469*)), те стога турмарх Христофор кога он помиње није ништа друго до турмарх у теми Тракесијана.

²³ *Pertusi, La formation des thèmes, 38–39.* Cf. *Theophanes, 380.* У прилог тези о здруженој команди над Опсикијом и Тракијом навођен је и печат Васвакурија, патрикија, комеса Опсикија и стратега (територијална одредница која се односи на надлежност стратега није позната, али се претпоставља да се односи на Тракију, cf. *Zacos–Veglery, n° 3081*). Сачуван је и печат, вероватно истог, Васвакурија, на коме се наводи да је у питању комес Опсикије али не и стратег, *Zacos–Veglery, n° 3080A.* Поред осталог, Пертузи претпоставља и да, када Порфирогенит говори о бугарској инвазији као разлогу за оснивање теме Тракије, цар уствари мисли на рат са Бугарима 711–713. године.

²⁴ *Theophanes, 364.*

то време на снази било вишегодишње примирје са Арабљанима, непостојање војске у Тракији не може се правдати чињеницом да је та јединица била заузета на источном ратишту. Из наведеног следи да у то време није постојала армија (тема) у европском залеђу Цариграда.

Тема Тракија, дакле, није постојала уочи Јустинијанове војне кампање на Балкану; међутим, до њеног оснивања је дошло непосредно након тог похода. Такав закључак се заснива на чињеници да је цар Јустинијан II по завршетку похода против Бугара и склавиније приступио опсежној војно-административној реорганизацији балканских поседа Царства. Тада су, поред осталог, основане клисура Стримон и тема Хелада.²⁵ Клисура Стримон је створена да брани прилаз престоници од Словена и других варвара који су живели у ширем залеђу Солуна. У сврху јачања војног потенцијала клисуре спроведена је и колонизација Скита, о којој пише Константин Порфирогенит у *Сѣису о ѿемама*.²⁶ Цар Јустинијан II је, иначе, започео са праксом стварања посебних одбрамбених пограничних округа – клисура – на различитим странама Византије. Приближно у исто време, оформљена је и клисура у Кападокији, на истоку Царства, са задатком да спречава упаде Арабљана.²⁷ Клисуре које је Јустинијан II основао представљале су прву линију одбране Ромејске државе од спољних непријатеља, док је у њиховој позадини постојала изграђена војно-територијална структура са темама. У случају клисуре Стримон морала је, дакле, постојати тема у европском залеђу Цариграда, на коју се стримонска клисура ослањала. Територија у позадини Стримона се првобитно налазила под контролом комеса Опсикија и хипостртега Тракије. Тешко је, међутим, било очекивати да тај официр, са седиштем у унутрашњости Мале Азије, може на најбољи начин да руководи војним снагама у европском делу Византије, у време када је оформљена бугарска држава, која је постала главни такмац Царству на Балкану. Прилична удаљеност штаба опсикијске армије од балканске границе (штаб опсикијског заповедника се у то време налазио у Анкири)²⁸ свакако је утицала на лошију координацију балканских војних јединица и на њихову смањену ефикасност у организовању одбране. Због тога је дотадашња опсикијско-тракијска армија подељена по територијалном принципу (на азијски и европски део) и основана је засебна балканска тема Тракија.

Основни разлог за оснивање теме Тракије била је, према томе, одбрана европског залеђа престонице, пре свега од Бугара, који су тих година постали највећа претња балканским поседима Царства. То јасно потврђује вест

²⁵ Више детаља о тим питањима у наставку, текста, в. стр. 28 и 32 у овом раду.

²⁶ *Pertusi*, De thematibus, 88–89; в. *Рајковић*, Област Стримона, 3.

²⁷ Детаљније о оснивању кападокијске клисуре в. стр. 31–32 у овом раду.

²⁸ Анкира је била седиште штаба комеса Опсикија у VII веку, на шта посредно указује Ибн-Хордадбех, који тај град наводи као место у којем је боравио један од ромејских патрикија (старешина тема), *Ibn-Khordadbeh*, 80. У науци је одавно утврђено да је патрикије којег помиње арабљански географ опсикијски комес, *Oikonomidēs*, Une liste arabe, 122.

Константина Порфирогенита, који оснивање теме везује управо за бугарску инвазију.²⁹ Њено формирање је, свакако, било изазвано досељавањем Бугара, али до тога није морало доћи одмах након бугарске сеобе, око 680. године, како је то обично истицано у науци. Властима у Цариграду је, свакако, било потребно одређено време, након доласка Бугара, да стабилизују и ојачају своје позиције у Тракији, доселе војнике и на тај начин створе услове за формирање посебне армијске јединице на том простору. До тога је дошло након Јустинијановог похода, вероватно око 690. године.

Стварање бугарске државе утицало је на то да се тежиште византијских војних снага које су деценијама уназад биле концентрисане на источном ратишту, у извесној мери пренесе и на Балкан. Стога се може претпоставити да је оснивање теме Тракије било праћено колонизацијом стратиота у тој области. Може се, такође, претпоставити да је одређени број пресељених војника дошао из теме Опсикија, на шта упућује смањени регрутни потенцијал те јединице у наредним столећима. Смањени регрутни потенцијал опсикијске јединице свакако је био један од разлога што је та тема у наредним столећима изгубила ранг који је имала међу византијским армијама. Уместо прве позиције, коју су имали 687. године и пре тога,³⁰ у тактиконима IX и X века, Опсикијцима је припадало четврто место на списку источних ромејских армија.³¹ Цар Јустинијан II је уједно предузео колонизационе мере и у супротном смеру, у оквиру којих је тада на подручје Опсикија насељено више хиљада Словена са Балкана.³²

Тема Кивиреота – Када је реч о Кивиреотима, они се први пут помињу у делима хроничара Теофана и патријарха Нићифора, у вези са догађајем из 698. године,³³ када је Апсимар, друнгарије Кивиреота, како се то обично наводи у литератури, збацио са ромејског трона цара Леонтија (695–698) и преузео управу над Царством. У науци је углавном прихваћено становиште да је Апсимар био заповедник Кивиреота, са чином друнгарија, и да су према томе, Кивиреоти у то време представљали нижу војну јединицу – друнгаријат.³⁴ У интервалу

²⁹ *Pertusi*, De thematibus, 84.

³⁰ *Mansi*, XI, 737f.

³¹ Les listes de préséance, 49, 101, 247.

³² Theophanes, 364, 367; Nicephorus, 92.

³³ Theophanes, 369; Nicephorus, 98.

³⁴ По мишљењу Џона Бјурија, друнгаријат Кивиреота је вероватно представљао самосталану управну јединицу која је постојала упоредо са темама, али је била нижег ранга, *Bury*, History of the Later Roman Empire, 345. Бјури, међутим, у вези са Апсимаровом функцијом, опрезно пише и да: it is not clear whether he was subordinate to some who bore the title stratēgos of the Cibyraiots, or whether he was sole admiral of the Cibyraiots, *Ibid.*, 342–343. Јадран Ферлуга говори о високом степену војне и управне самосталности кивиреотског друнгаријата, али сматра да је он био у саставу теме Карависијана, Ферлуга, Ниже јединице, 71. О Кивиреотима као друнгаријату у карависијанској теми пише и Елен Арвелер. Такво становиште заснива на Теофановом податку о патрикију Јовану из 697. године, који је, како пише хроничар, имао власт над целокупном ромејском флотом. Сходно томе, по мишљењу Арвелер, тај функционер, којег идентификује као стратега

између 698. године, када је друнгарије Апсимар преузео цариградски престо, и 731. године, у коју се датира Теофанов податак о Ману, првом познатом стратегу Кивиреота, историчари су тражили време уздицања кивиреотске јединице у ранг теме.³⁵ Међутим, изворна сведочанства, посебно одељак из *Историје* патријарха Нићифора, упућују на мисао да су Кивиреоти већ 698. године, када је Апсимар преузео власт у Византији, имали статус теме.

О Апсимаровој функцији, на основу које су извођени закључци о административном статусу Кивиреота крајем VII века, Теофан пише да је у питању била дужност друнгарија Кивиреота, који је заповедао Курикиотима (... δρουγγάριον τῶν Κιβυραιωτῶν εἰς Κουρικιώτας ὑπάρχοντα ...).³⁶ С друге стране, патријарх Нићифор је пружио прецизнији опис Апсимарове дужности. Он наводи како је Апсимар био старешина војне јединице Курикиота која се налазила у области Кивиреота, и помиње да су га Ромеји називали друнгарије (... στρατοῦ ἄρχοντα τῶν Κουρικιωτῶν τυγχάνοντα τῆς ὑπὸ Κιβυραιωτῶν χώρας, ὃν δρουγγάριον Ῥωμαίοις καλεῖν ἔθος ...).³⁷

Посебну пажњу треба обратити на чињеницу да када патријарх помиње Кивиреоте 698. године, он уз њих помиње термин χώρα. Исти појам он користи и када пише о Опсикији и Анатолицима. На пример, када говори о Опсикији,

Карависијана, био је надређен и друнгарију Кивиреота, јер су они били превасходно поморска јединица, *Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, 22f. Сличан став имала је и *Antoniadis-Bibcou*, *Études d'histoire maritime*, 63f. Таква хипотеза међутим нема чврстог ослоња у изворима, те стога не може изаћи из домена претпоставке, в. нап. 46 у овом раду. Марта Григориу-Јонаиду је мишљења да су Кивиреоти у то време били део теме Анатолика, за шта је, такође, тешко пронаћи потврду у изворима, *Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, *Τὸ ναυτικὸ θέμα τῶν Κιβυραιωτῶν*, 218.

³⁵ *Gelzer*, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, 33 n. 80; *Bury*, *Administrative System*, 109; *Bréhier*, *La marine de Byzance*, 6; *Ферлуја*, *Ниже јединице*, 71; *Antoniadis-Bibcou*, *Études d'histoire maritime*, 86; *Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, 31; *Guilland*, *Études de titulature et de prosopographie byzantines*, 535; *Καραγιαννόπουλος*, *Ἱστορία Βυζαντινοῦ Κράτους Β'*, 130; *Zuckerman*, *Learning from the Enemy*, 129; *Cosentino*, *La flotte byzantine*, 7. С друге стране, Константин Амандос и Шарл Дил су поистовећивали Кивиреоте са Карависијанима, те сходно томе формирање кивиреотске јединице датирани у другу половину VII века, *Ἄμαντος*, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους* I, 310 n. 2; *Diehl*, *L'origine du régime des thèmes*, 280, 284. Марта Григориу-Јонаиду је изнела тумачење да су Кивиреоти оформљени као засебна тема у последњим годинама владавине цара Лава III (717–741) или почетком владавине Константина V (741–775), полазећи од чињенице да се термин στόλος (флота/поморска тема) у изворима тада први пут јавља уз Кивиреоте, *Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, *Τὸ ναυτικὸ θέμα τῶν Κιβυραιωτῶν*, 221. Треба поменути и то да Јован Зонара пише како је извесни стратег Кивиреота учествовао у византијско-арабљанском сукобу из 678. године, *Ioannes Zonaras*, III, 224. Зонарино сведочанство је настало око 500 година након догађаја у вези са којим помиње кивиреотског стратега. Теофан и Нићифор, који пишу са мање временске дистанце, не помињу кивиреотског стратега у вези с тим догађајима. То, као и чињеница да се Кивиреоти не помињу у Јустинијановом писму из 687. године, разлози су што Зонарин податак о стратегу Кивиреота међу византолозима није прихваћен као релевантна чињеница у расправама о времену формирања те теме, cf. *Γρηγορίου-Ιωαννίδου*, *Τὸ ναυτικὸ θέμα τῶν Κιβυραιωτῶν*, 207–211.

³⁶ Theophanes, 369.

³⁷ Nicephorus, 98.

у вези са догађајима који су се одиграли деценију раније, око 689. године, патријарх наводи ... εἰς τὴν τοῦ Ὀψικίου λεγομένην χώραν ...³⁸ Такође, и у случају Анатолика, када описује догађаје из средине VIII столећа ... τῆς χώρας τῶν Ανατολικῶν³⁹ Нићифор, према томе, ставља у исту раван округ Кивиреота, са окупацијама Опсикија и Анатолика, који су у то време имали ранг тема. Патријарх Нићифор, за разлику од свог савременика Теофана, не употребљава израз тема, већ када пише о Опсикијцима, Анатолицима али и Кивиреотима, користи, с једне стране, појам χώρα мислећи на округ, или, с друге стране, термине στρατός и στρατεύματα са значењем војних одреда.⁴⁰ За њега, дакле, није постојала никаква разлика у терминолошком погледу између опсикијске, анатоличке и кивиреотске јединице, већ су оне имале исти ранг у византијској војно-управној организацији. Следствено томе, Кивиреоти су, према вестима патријарха Нићифора, 698. године били једна од ромејских војно-територијалних јединица истог ранга као Опсикијци и Анатолици, односно, тема.

Поред патријарха Нићифора, и Константин Порфирогенит на изванредан начин изједначава Кивиреоте, с краја VII века, са другим темама. Конкретно са темом Тракесијана. У 47. глави *Списа о управљању Царством*, Порфирогенит пише да је тадашњи ромејски цар (у питању су последње године VII столећа, при чему није наведено има василевса) на Кипар вратио расељене становнике тог острва који су неколико година раније били пресељени у разне делове Царства, између осталог и у округе Кивиреота и Тракесијана (Ἀπέστειλεν δὲ καὶ ὁ βασιλεὺς βασιλικόν, καὶ διέπερασεν καὶ τοὺς ἐν Ῥωμανίᾳ οἰκίσαντας, ἤγουν ἔν τε τῆς Κυζικῆς καὶ τῆς Κυβερραιωτῶν καὶ τῆς Θρακησίῳν, καὶ ἐνφκίσθη ἡ νῆσος).⁴¹ Чини се да цар писац не прави разлику између те две јединице па се стога може претпоставити да су оне имале исти статус у византијској територијалној организацији. Тракесијани су у то доба имали ранг теме, па се сходно реченом може претпоставити да је то био случај и са Кивиреотима.

Армијска јединица (тема) Кивиреота формирана је свакако након 687. године, јер се не помиње у Јустинијановом писму папи. *Terminus ante quem* за формирање теме јесте 698. година, када постоји χώρα (тематски округ) Кивиреота. Реч је, дакле, о периоду између 687. и 698. године. Будући да је у време своје прве владавине цар Јустинијан II основао теме Тракију, Хеладу и Сицилију, као и клисуре Стримон и Кападокију (о чему ће бити речи у наставку текста),

³⁸ Nicephorus, 92.

³⁹ Nicephorus, 132.

⁴⁰ Χώρα – Опсикија (Nicephorus, 92, 116), Кивиреота (Nicephorus, 98), Анатолика (Nicephorus, 132); στρατός/στρατεύματα – Опсикија (Nicephorus, 110, 114, 118), Кивиреота (Nicephorus, 140), Анатолика (Nicephorus, 94, 102, 120).

⁴¹ DAI, с. 47, р. 224. Реч је о догађају који се збио седам година после Трулског сабора, дакле 698/699. године, што упућује на помисао да је цар кога Порфирогенит помиње Тиберије III Апсимар. Постоји, међутим, и мишљење да су те мере спроведене неколико година раније, односно да иза њих стоји цар Јустинијан II, cf. DAI II, 181.

оправдано је претпоставити да је у оквиру опсежне војно-административне реформе, која је тада спроведена, формирана и тематска јединица Кивиреота.

Разлог за формирање посебне армијске (тематске) команде у том делу Царства, који је претходно био под контролом стратега Анатолика, може бити то што је регрутни потенцијал те области умногоме увећан досељавањем више од десет хиљада Мардаита и Кипрана, након склапања мировног уговора са Арабљанима 688. године.⁴² Други разлог за формирање теме Кивиреота могла је бити потреба да се, стварањем самосталне војне команде у тој, иначе пограничној области према Арабљанима, омогући бржа и ефикаснија одбрана у време када је Византија трпела готово непрекидне муслиманске ударе из правца Киликије.

Први познати официр теме Кивиреота био је поменути Апсимар. Реч је о заповеднику – друнгарију – Курикиота у кивиреотској теми. Апсимар, притом, није био једини забележени друнгарије у кивиреотској теми. На натпису из Аталеје, с почетка X столећа, налази се помен друнгарија Стефана.⁴³ Иначе, име курикиотског одреда, којим је Апсимар командовао, изведено је од назива града Курикоса.⁴⁴ Имајући у виду Апсимаров чин – друнгарије – курикиотски одред је био у рангу друнгоса. Током наредних столећа та јединица је уздигнута на ранг турме. Тако се у X веку помињу турмарси Курикоса.⁴⁵

Треба додати и то да су Курикиоти представљали првенствено морнаричку јединицу, о чему сведочи Теофан, који наводи да је Апсимар пре уздизања на престо, у време када је био курикиотски старешина, учествовао у поморској експедицији против Арабљана у Африци.⁴⁶ Основни задатак курикиотског друнгарија вероватно је била контрола поморских саобраћајница на источном Медитерану.⁴⁷

⁴² Више детаља о колонизационим мерама цара Јустинијана II биће у наставку рада, стр. 35–37.

⁴³ Grégoire, Recueil des inscriptions grecques, n° 304.

⁴⁴ Ahrweiler, Byzance et la mer, 50 n. 4. Пертузи сматра да су припадници те јединице били стационарани у Курикосу, али да нису нужно морали бити пореклом из тог места, *Pertusi, De thematibus*, 151–152.

⁴⁵ Καλός – βασιλικὸς σπαθάροκανδιδάτος καὶ τουρμάρχης Κουρικού, Catalogue V, n° 8.1 (X век); Μιχαήλ – βασιλικὸς σπαθάριος καὶ τουρμάρχης τοῦ Κουρικού, Zacos–Nesbitt, n° 937 (друга половина X века); Catalogue V, n° 8.2 (X век). Турма и утврђење Курикос су у X веку попадали под надлежност теме и стратега Селевкије, *Pertusi, De thematibus*, 77.

⁴⁶ Theophanes, 370. Пишући о поменутој поморској експедицији, Теофан наводи да је на челу целокупне ромејске флоте у том тренутку био патрикије Јован. У питању је, по свему судећи, био стратег Карависијана. На основу тог податка изведен је закључак да су Курикиоти, односно Кивиреоти, били део управне структуре карависијанске теме, Ahrweiler, Byzance et la mer, 23f. Сличан став имала је и Antoniadis–Bibcou, *Études d'histoire maritime*, 63f. Ипак, Теофанова вест упућује само на то да је патрикије Јован као вођа експедиције командовао свим поморским јединицама током поменуте кампање, али се из текста *Хронографије* не може закључити да је он командовао тим јединицама и у мирнодопско време. Према томе, Теофанова вест не може послужити као сигуран доказ тезе о постојању командне лествице унутар ромејских поморских јединица тога доба, са карависијанским стратегом на челу.

⁴⁷ Cf. Zuckerman, Learning from the Enemy, 124.

Тема Хелада – У науци постоји сагласност да време оснивања теме Хеладе треба тражити у интервалу између 687. године, када је састављено поменуто писмо цара Јустинијана II, у коме не постоји помен хеладске војне јединице, и 695, када је Леонтије, први познати стратег Хеладе, преузео цариградски престо.⁴⁸ Њено оснивање је проистекло из потребе да се успостави чвршћа војна контрола над византијским територијама на југу Балкана, које су се одржале након словенске најезде. Стварање тематске јединице у Хелади спроведено је вероватно у оквиру опсежних војно-управних реформи цара Јустинијана II на Балкану, након похода против Бугара и Склавиније, приближно у исто време када су основане тема Тракије и клисура Стримон. Армија/тема Хеладе формирана је као потпуно нова организациона структура. У претходним столећима, гарнизони на подручју хеладске теме налазили су се под командом заповедника Илиричке војске.

Тема Сицилија – Међу византолозима су постојала неслагања о питању времена настанка сицилијанске теме. Џон Бјури је сматрао да корене те армијске јединице треба тражити у време цара Јустинијана I (527–565), када је тај округ уздигнут на ранг *praetura-e*.⁴⁹ Шарл Дил је био мишљења да је тема основана у VII веку, пре 654. године, јер се тада у изворима помиње извесни Доротеј, са титулом патрикије Сицилије.⁵⁰ Хајнрих Гелцер је довео у питање такву тезу, новим читањем Доротејове титуле као патрикије Киликије.⁵¹ Проблемом настанка теме Сицилија бавио се и Никос Икономидис, чија је теза била да је она основана након састављања Јустинијановог писма папи 687. године, јер у документу не постоји помен посебне сицилијанске теме. Тамошњи гарнизони су, према томе, тада још увек потпадали под надлежност италијанске армијске јединице на челу са егзархом у Равени. Икономидис даље претпоставља да је тема на острву основана вероватно у интервалу између 692. и 695. године. Као *terminus post quem* истакао је 692. годину, када је цар Јустинијан II послао у Рим свог изасланика у намери да ухапси папу Сергија због његовог одбијања да прихвати одлуке Трулског црквеног сабора. Италијанске војне снаге су се тада успротивиле царевом поверенику, након чега је, сматра Икономидис, уследило

⁴⁸ *Осиројорски*, Постанак тема Хеладе и Пелопонез, 65; *Pertusi*, De thematibus, 170–172; Тибор Живковић претпоставља да је хеладска тема могла бити формирана и раније, имајући у виду податак из *Чуда Светиој Димитрију Солунској*, који говори да је око 680. године, у време када је постојала опасност да Керамисијани угрозе Солун, у помоћ граду приспео стратег Сисиније са флотом, испловивши претходно из Хеладе. То би, сматра Живковић, могао бити доказ постојања речене теме већ око 680. године, *Живковић*, Јужни Словени, 221, н. 643. Cf. *Miracula*, 230–231. Ипак, изостанак сведочанства о хеладској војсци из Јустинијановог писма, недвосмислена је потврда да посебна хеладска тема у том тренутку, дакле 687. године, није постојала. Сисиније је, притом, вероватно био стратег Карависијана, cf. *Antoniadis-Bibcou*, *Études d'histoire maritime*, 64.

⁴⁹ *Bury*, *History of the Later Roman Empire*, 341, 345.

⁵⁰ *Diehl*, *L'origine du regime des themes*, 283.

⁵¹ *Gelzer*, *Die Genesis der byzantinischen Themenfassung*, 28.

стварање сицилијанске теме, с циљем јачања позиције Цариграда и царског ауторитета у западним покрајинама. *Terminus ante quem*, с друге стране, Икономидис је утврдио на основу помена теме Сицилије у једној арабљанској листи тема, за коју он сматра да је састављена пре 695. године.⁵²

⁵² *Oikonomidès, Une liste arabe, 122f.* У питању је одељак из Ибн-Хордадбеховог списка, у коме се налази податак да је у Византији било 12 патрикија/стратега, од којих су шесторица резидирали у престоници, а преосталих шест имали своје штабове у унутрашњости. Говорећи о другој шесторици – провинцијским функционерима – арабљански географ помиње стратега Амориона, стратега Арменијака, стратега Анкире, стратега Тракије (округа који се налази у близини престонице, напомиње географ), затим стратега Сицилије и на крају стратега Сардиније и острва, *Ibn-Khordadbeh, 80–81.* Икономидис је цитирани одељак издвојио из целине Ибн-Хордадбеховог списка, сматрајући да је реч о посебном делу, који је настао независно од остатка текста, *Oikonomidès, Une liste arabe, 122.* Тај закључак је, без сумње, испрavan, јер не само да изнети подаци не одговарају стању тематске организације у IX веку, када Ибн-Хордадбехов рад настаје, већ су у супротности и са претходним излагањем арабљанског писца, у коме се наводи да је Царство било подељено на 14 тема, *Ibn-Khordadbeh, 77–80.* Никос Икономидис је, притом, Ибн-Хордадбехове теме са седиштем у Амориону и Анкири идентификовао са Анатолицима и Опсикијом, што је, чини се, неспорно. Према томе, када помиње шесторицу старатега, арабљански географ, у ствари, мисли на заповеднике тема Анатолика, Арменијака, Опсикија, Тракије, Сицилије и Сардиније. Помен сицилијанске теме навео је Икономидиса на закључак да цитирана листа тема одражава стање након 692. године, јер тада тема Сицилија још увек није била основана, док као *terminus ante quem* истиче 695. годину, када је већ била оформљена тема у Хелади, које нема на списку, *Oikonomidès, Une liste arabe, 123f.* Спорно је, међутим, у том случају зашто арабљански географ поред теме Тракије не помиње и малоазијске Тракесијанце, имајући у виду да су они у то време као посебна тема засигурно постојали. Спорно је, такође, и то што се на листи не помиње заповедник војске у Италији (равенски егзарх), који је био у истом рангу са стратезима тога доба. Треба стога још једном приступити анализи података који се налазе у цитираном тексту. Две ствари се ту одмах истичу. Већ на први поглед пада у очи чињеница да се арабљански географ не придржава званичних термина византијске администрације. То доказује његово навођење две теме према градовима у којима су се налазили штабове стратега (Анатолици – Аморион, Опсикији – Анкира), што није уобичајено у изворима. Остале теме арабљански писац назива правим именима. Друга важна ствар произлази из тога што географ изричито каже да таква војна структура (12 стратега, 6 у унутрашњости) постоји у дужем временском периоду (превод са фр.: *Les patrices des Romains sont toujours au nombre de douze, dont six resident a Constantinople, les autres dans les provinces, Ibn-Khordadbeh, 80.*) Структура од шест провинцијских армија, каквом је географ приказује, одговара стању ромејске војске током већег дела VII столећа. Наиме, након нестанка Илиричке војске, односно од Ираклијевог доба, па све до владавине цара Јустинијана II, постојало је шест армијских јединица у Царству: Опсикијска, Анатоличка, Тракијска, Арменијачка, Италијанска и Афричка. Такво стање приказано је и у Јустинајановом писму папи из 687. године (у писму се као седма јединица помиње флота Карависијана). Свега пар година након тога ромејско војно уређење се у великој мери мења формирањем нових јединица. Према томе, арабљанска листа о којој је реч вероватно одражава стање из времена пре него што су спроведене реформе цара Јустинајана II. Будући да се на списку помиње армија Тракија на Балкану, могло би се претпоставити да листа одражава стање које је постојало пре трансфера тракијске војне команде у Малу Азију. Дакле, пре средине VII столећа. То би могло бити време када су се Арабљани први пут сукобили са Царством – 30-их година VII века. Пред њима се тада нашла ромесјка војна сила подељена у шест провинцијских армија. Притом, треба нагласити да су команданти две од тих шест јединица имали штабове у областима које Византија, у време када географ саставља спис, дакле, средином IX столећа, више није контролисала. Реч је о Африци и Италији. Због тога, вероватно, географ, да не би изазвао забуну код својих савременика, преправља поједине податке, па уместо тих топонима помиње Сардинију и Сицилију, које су у војно-стратегичком погледу наследиле улогу италијанске и афричке војне јединице.

Први познати заповединци сицилијанске теме били су извесни Салвенције, који је обављао дужност вероватно током прве владавине цара Јустинијана II, затим Теофилакт, осведочен на дужности после 30. октобра 701. као и Теодор (стратег 710 г.).⁵³ Сам чин установљења сицилијанске тематске команде треба, према томе, посматрати као један од сегмената свеобухватне политике цара Јустинијана II, која је за резултат имала формирање неколико нових војно-територијалних јединица широм Царства.

Формирање првих пограничних војних округа (клисуре) у Кападокији и Стримону

Поред тема, које су почев од VII столећа биле основне територијалне јединице новог војно-управног система у унутрашњости Царства, Цариград оснива и друге војно-административне форме, са специфичном улогом у новом уређењу. Једну од тих посебних форми представљале су клисурае. У питању су били погранични, најчешће планински окрузи, формирану у областима које су биле изложене честим непријатељским нападима, због чега у њима није било могуће завести класичан режим са темама, какав је постојао у унутрашњости Царства.

Истраживачи који су се бавили проблемом клисура, попут Марте Григориу-Јоаниду и Јадрана Ферлуге, формирање организованог пограничног војно-административног система са клисурама, датовали су у крај VIII, односно почетак IX века. Када су пак тумачили податке о клисурама и клисурарсима који се односе на крај VII столећа, и доба цара Јустинијана II, поменути аутори су истицали да је реч о претечама потоњих војно-управних јединица, али да у то доба клисурае још увек нису имале својства територијално-управних округа, какви су постојали у време састављања *Тактикона Усиенској* (842–843). Сходно наведеном мишљењу, клисурае и клисурарси из старијег периода представљали су војна одељења и официре, без управних надлежности.⁵⁴ Изнето становиште о формирању организованог система са клисурама тек крајем VIII или почетком IX века могуће је, међутим, у извесној мери кориговати, повезивањем појаве првих клисура у доба Јустинијана II са опсежном реформом провинцијског војног система, чији је циљ, између осталог, био и јачање пограничног појаса.

Реформа провинцијског уређења која је започета у VII веку одвијала се поступно. Нису истовремено укинуте све позноримске институције, нити су сви елементи тематског система уведени одједном. Напротив, период VII столећа

Иако изнето становиште не може у потпуности бити потврђено одговарајућим изворним сведочанствима, оно ипак релативизује постојећу тезу о времену настанка листе тема коју пружа Ибн-Хордадбех, према којој је списак настао између 692. и 695. године. Сходно томе, арабљанска листа тема не може бити искоришћена као сигуран доказ за утврђивање *terminus ante quem* стварања теме на Сицилији.

⁵³ *Nichanian – Prigent, Les stratèges de Sicile, 99f.*

⁵⁴ *Ferluga, Le clisure byzantine, 12f; Григориј-Јоанниду, Κλεισοῦρες, 188f.*

може се посматрати као међуфаза у еволуцији византијске војно-управне организације у унутрашњости, када су истовремено функционисале позноримске и нове тематске управне форме. Формирање и обликовање клисура као пограничних војно-управних јединица је, у складу с тим, такође текло поступно, па се може пратити неколико етапа у њиховој еволуцији.

Први податак који се тиче клисура као војних јединица јесте Теофанова вест о извесном клисурофилаксу (κλεισουροφύλαξ) непознатог имена, који је био задужен за контролу области око Арабисоса, важне стратешке тачке на истоку Царства, уз границу са муслиманским калифатом (податак се односи на 666/667. год.).⁵⁵ Тај официр се помиње у вези са догађајима који су уследили након побуне стратега Арменијака, Саборија, против цара Констанса II (641–668). Обе стране у сукобу, византијски цар и устаници, желеле су тада да обезбеде наклоност арабљанског калифа Муавије, због чега су се њихови представници – изасланик Цариграда, кувикуларије Андреј, и представник устаника, Сергије – обрели на калифином двору. После разговора са изасланицима, Муавија је одлучио да подржи устанике. Након завршетка преговора на арабљанском двору у Дамаску, двојица емисара су кренули назад у Царство. На повратку је кувикуларије Андреј, уз помоћ поменутог клисурофилакса, успео да зароби Сергија.

Теофанова вест о клисурофилаксу Арабисоса је истовремено и једино сведочанство о тој дужности. Веродостојност његовог сведочанства о функцији клисурофилакса, међутим, не треба доводити у питање. Реч је о техничком термину којим је називан функционер чија је дужност била да чува клисуре. Функција под тим називом је, по свему судећи, током VII столећа, убрзо по увођењу, била и укинута – у изворима се више не среће – а уместо ње се јавља звање клисурарха. Кориговање назива дужности вероватно је последица промене надлежности старешине клисура. Појам *ὁ φύλαξ*, од којег је изведена кованица клисурофилакс, има значење чувара, у том случају чувара клисуре.⁵⁶ С друге стране, суфикс – *άρχης*, у називу дужности клисурарх, упућује на закључак да је реч о старешини/управнику клисуре (као у случају турмарха и турме). Уместо превасходно војничких компетенција, које су се односиле на чување теснаца и клисура, нова дужност клисурарха подразумевала је управљање територијално заокруженим пограничним окрузима.

Најранији помен нове функције везује се за 695. годину, када је извесни клисурарх Григорије Кападокијац (*ὁ Καππαδόξ*) учествовао у догађајима који су резултирали збацивањем цара Јустинијана II с престола.⁵⁷ О њему се, међутим, не може пуно тога рећи. Надимак Кападокијац се можда односи на његово

⁵⁵ Theophanes, 349f. У опису тих догађаја који пружа Михаило Сиријски клисурофилакс се не помиње али постоји помен Клисуре (Callisura), Michael le Syrien II, 454. Cf. Bar Hebraeus, 101. О Арабисосу, cf. ТИВ II, 144f.

⁵⁶ Greek-English Lexicon, 1960.

⁵⁷ Theophanes, 368.

порекло, или пак проистиче из назива области којом је он као клисурарх управљао. У том случају Теофанов податак би се могао сматрати најранијим поменом кападокијске клисуре. Григорија помиње још и патријарх Нићифор у *Историји*, али не наводи назив те дужности.⁵⁸

О функцији клисурарха на подручју Кападокије у то доба сведочи и натпис настао крајем VII или почетком VIII века. На натпису који се налази у Цркви Светог Никите у данашњем Кизил Чукуру (Kizil Çukur) у Турској помиње се Евстратије, клисурарх Зевгоса и Кладуса.⁵⁹ О Евстратију и његовој функцији се, међутим, не могу извући конкретни закључци, јер је натпис уједно и једини траг о њему. Оно што је, чини се, неспорно, јесте да је клисура у Кападокији, којом је можда управљао Григорије Кападокијац, потом и Евстратије, формирана свакако с циљем да брани источну границу Царства.

Приближно у исто време (крај VII века), на другом крају Царства, на Балкану, оформљена је стримонска клисура. О њој пише Константин Порфирогенит у *Спису о темама*, приписујући заслуге за њено оснивање цару Јустинијану II, наводећи још и то да је тада у Стримон колонизована група загонетних Скита.⁶⁰ Имајући у виду да је поменути цар водио активну војну политику у том делу Балкана, која је резултирала походом против Бугара и склавиније у Македонији, може се претпоставити да је формирање пограничног војно-управног округа у стримонској области непосредна последица те кампање.⁶¹ Као и Кападокија, Стримон је такође представљао стратешки важну пограничну област. Контрола доњег тока реке Струме омогућавала је надзор над важном саобраћајницом која је водила од Солуна ка Цариграду.

Клисуре у Кападокији и Стримону су, дакле, прве осведочене јединице тог типа. Оформљене су крајем VII столећа, с циљем да одбране границе од Арабљана на истоку и Словена и Бугара на Балкану. Не постоје подаци који би указивали на то да је тада установљена још нека клисура, иако је свакако постојала потреба да се још више ојача погранични систем, како на истоку Царства – јужно и северно од Кападокије – тако и на Балкану, на прилазима Цариграду из правца долине Марице, или на путу који је водио уз обалу Црног мора. У вези с тим треба поменути да из VIII столећа потиче печат који је припадао извесном Сисинију, хипату и клисурарху.⁶²

⁵⁸ Nicephorus, 96. Cf. Head, Justinian, 93.

⁵⁹ „... Εὐστρατίου εὐκλεοῦς κλησουράρχου Ζεύγουσ καὶ Κλάδουσ ...”, Thierry, Les enseignements historiques, 507. Топоним Зевгос се можда односи на место Ζυγὸν Βασιλικόν, cf. Ibid., 508.

⁶⁰ Pertusi, De thematibus, 88–89. Клисура је обухватала подручје у доњем току реке Струме, кроз које је пролазила важна саобраћајница повезујући Солун са Цариградом.

⁶¹ Рајковић, Област Стримона, 3; Ферлуја, Ниже јединице, 78.

⁶² Σισίννιος – ἑπατοσ καὶ κλεισουριάρχης, Schlumberger, Sigillographie, 329f.

Цариград је, према томе, већ крајем VII столећа, заслугом цара Јустинијана II, започео са изградњом пограничног војно-управног система, који је у наредним вековима надограђиван. Еволуција пограничног система са клисурама пратила је опште токове развоја византијске тематске организације. Како се број тема повећавао, растао је у складу с тим и број пограничних округа – клисура. Током прве половине IX века, када долази до значајног ширења тематске организације, оснивањем већег броја нових тематских јединица,⁶³ истовремено се оснива и неколико нових клисура.

Реформа војно-територијалне организације у егејском басену

У позноримској епоси највећи део егејског архипелага се налазио у саставу провинције Острва/Кикладских острва.⁶⁴ Та провинција је од времена цара Јустинијана I била подређена чиновнику са звањем *quaestor Iustinianus exercitus*, у чијој су надлежности биле још и провинције Скитија, Мизија, Карија и Кипар.⁶⁵ Истраживачи су највећим делом сагласни да се из јединице којом је управљао *quaestor* током VII столећа развила карависијанска, односно морнаричка тема.⁶⁶ Трансформација квестуре у тему била је део реформи које су спровођене током VII столећа, када су преобликовањем позноримских армија осниване прве ромејске теме, као одговор на велику арабљанску офанзиву. Стратег новоформиране карависијанске, односно морнаричке теме, наследио је вероватно

⁶³ О томе првенствено сведоче подаци о новим темама у *Тактикону Усиенској*, *Les listes de préséance*, 49.

⁶⁴ Један од управитеља те провинције био је Теодор, префект Острва, о коме сведочи печат из VI столећа, *Zacos-Vegler*, n° 2918. Грчки еквивалент те функције је звање *ἐπαρχος νήσων*. Поменута провинција је обухватала острва Сифнос, Парос, Тенос, Андорос и на истоку Самос, Хиос, Митилину и Тенедос. Поједина острва у западном делу Егеја – Делос и Имброс – припадала су провинцији Ахаји. Провинција Кикладских острва се у великој мери клапала са истоименом црквеном епархијом, с тим што нису на свим побројаним острвима постојале епископске катедре, при чему је Митилина била седиште аутокефалне архиепископије, *Catalogue II*, p. 110, 128.

⁶⁵ *Nov. Iust.*, n° 50, p. 293–294. Јован Лидијац тог дужносника назива епархом (префектом) Скитије, *Ioannes Lydus*, 192–193.

⁶⁶ *Hendy*, *Studies*, 652–653; *Toynbee*, *Constantine Pophyrogenitus*, 235–236; *Haldon*, *Military Service*, 7–8. Треба, притом, напоменути да поједини историчари, попут Арвелер, сматрају да су Карависијани настали независно од квестуре и да немају везе са том институцијом, *Ahrweiler*, *Byzance et la mer*, 22. Њен став у извесној мери дели и Цукерман, који истиче да је квестура била установа цивилног карактера и да је стога мало вероватно да је могла послужити као темељ за оснивање карависијанске флоте, *Zuckerman*, *Learning from the Enemy*, 111f. Супротно реченом о каратери квестуре писао је *Wiewiorowski*, *Quaestor Iustinianus Exercitus*, 319f. Цукерман је, притом, сматрао да је након оснивања, карависијанска флота контролисала воде у западним деловима Царства, између осталог, и обале тема Сицилије и Хеладе док је исток био у надлежности кивиреотске морнарице. Повод за укидање карависијанске флоте Цукерман види у учешћу њених морнара (војника под командом Агалијана, турмарха Хеладика!) у побуни против иконоборачког цара Лава III 727. године, *Zuckerman*, *Learning from the Enemy*, 111f, 124. Када је реч о пореклу и карактеру карависијанске јединице, у једном од последњих у низу радова о византијској морнарици, Салваторе Козентино наглашава комплексност тог проблема не опредељујући се јасно ни за једно од раније изнетих становишта, *Cosentino*, *La flotte byzantine*, 5–7.

и надлежности некадашњег квестора на подручју пет поменутих провинција. Међутим, већ крајем VII stoleћа, већи део тих територија нашао се изван контроле Цариграда. Скитију и Мизију су окупирали Бугари, док је на Кипру устављен византијско-арабљански кондоминијум. Пре тога, провинција Карија је вероватно била додељена на управу тракесијанском старешини. Сходно томе, стратег Карависијана је непосредну управу могао остварити једино над провинцијом Кикладских острва.⁶⁷

На прелазу из VII у VIII stoleћа дошло је, међутим, до трансформације кикладске провинције. На такав закључак упућује чињеница што је у то доба термин *Кикладска осџрва* у службеној терминологији византијске администрације замењен изразом *Ејејско море* или *Осџрва Ејејској мора*. Округ под тим именом први пут се помиње на печату комеркијарија (... ἀπὸ ἐπάρχων καὶ γενικοῦ κομμερκιarioῦ ἀποθήκης τοῦ Αἰγαίου Πελάγους) који се датира у период 711–713. године⁶⁸ (исту функцију имао је и извесни Јован 713/714. године).⁶⁹ Сачуван је и печат на коме се помиње τῶν βασιλικῶν κομμερκίων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους νήσων из 734/735(?).⁷⁰ Исту дужност у подручју егејског басена, до краја VII и почетка VIII века, обављала су лица са звањем комеркијарија Кикладских острва. Последњи помен једног носиоца те дужности везује се за 697. годину.⁷¹ Након тога, кованица *Кикладска осџрва* престаје да се употребљава као технички термин у ромејском управном систему. У територијалној организацији Цариградске цркве исти појам, као назив провинције, остаје пак у употреби и у наредним stoleћима.⁷²

Увођење термина *Ејејско море* уместо израза *Кикладска осџрва*, у војно-управном уређењу, било је вероватно у вези са преобликовањем управе на том подручју. Изградњом нових тематских институција мењана је схема позноримске територијалне организације, што је вероватно био случај и са стварањем новог округа на Егеју.

Познато је да је округом Егејског мора све до средине IX stoleћа управљао функционер са чином друнгарија, који се помиње у *Такџикону Усџенској* и на неколико печата, да би затим, та јединица била уздигнута у ранг теме са стратегом

⁶⁷ Халдон сматра да се јурисдикција карависијанског стратега у то време протезала и над Кипром, *Haldon, Byzantium*, 217. Острво је тада, међутим, имало статус кондоминијума, па је мало вероватно да би Арабљани дозволили инсталацију значајних ромејских поморских снага на њему. Стационирање ромејске флоте на Кипру у време кондомонијума мало вероватним сматра и *Malamut, Les ilies*, 300.

⁶⁸ *Zacos-Veglery*, n° 211.

⁶⁹ *Zacos-Veglery*, n° 213.

⁷⁰ *Zacos-Veglery*, n° 249.

⁷¹ *Zacos-Veglery*, n° 163 (687–689. год.), 196 (696–697. год.).

⁷² *Notitiae Episcopatum*, 1^{35.425.(444)}, 2^{34.494}, 3^{38.564}, 4^{35.443}, 5³⁰, 6³⁰, 7⁶⁰³, 8⁴⁰, 9⁴⁷³, 10⁵⁶², 13⁶¹². Територијално језгро црквене провинције Кикладских острва у средњовизантијској епископији углавном није мењано, али су у појединим периодима у састав епархије улазиле и катедре које до тада нису биле њен део.

на челу.⁷³ С обзиром на то да је оформљен пре 711. године, дакле, у време када још увек постоји карависијанска тема, округ Егејског мора је у почетку, вероватно, био њен део, односно нижа јединица унутар те теме.⁷⁴ Карависијанска тема се, иначе, након 711. више не среће у изворима, па су истраживачи претпостављали да је у склопу реформи цара Лава III, када су трансформисане прве ромејске теме, она била расформирана, а уместо ње установљено неколико самосталних јединица са друнгаријима на челу.⁷⁵

Разлог поменутог реформе могла је бити потреба за успостаљањем чвршће контроле над архипелагом који је у то време био изложен арабљанским нападима. Карависијански стратег који је командовао целокупном ромејском флотом вероватно није могао на најбољи начин да управља архипелагом, па је због тога Цариград команду над егејским острвљем препустио другим старешинама. Ради лакшег управљања, могуће је да је то подручје већ тада било подељено на два дела: северни, којим је управљао старшина (друнгарије) Егејског мора, и јужни део, где је оформљен округ Додеканеза. Такву претпоставку није, међутим, могуће потврдити, будући да се први и једини познати друнгарије Додеканеза помиње тек 780. године.⁷⁶

Колонизационе мере

Војно-административне реформе цара Јустинијана II, из којих је проистекло стварање четири нове армијске јединице (теме) и две клисуре, биле су повезане са обимним колонизационим мерама, свакако најопсежнијим у VII столећу.⁷⁷ Наиме, након потврђивања мировног уговора са Арабљанима 688. године, 12.000 Мардаита је пресељено из Либана и Јерменије у област око

⁷³ Les listes de préséance, 353.

⁷⁴ Јадран Ферлуга претпоставља да је округ Егејског мора у почетку имао ранг турме. Потврду свом становишту он налази у натпису на печату на коме се помиње турмарх τῆς καθόδου. Ферлуја, наиме, сматра да је реч о печату турмарха Егејског мора, односно да се израз τῆς καθόδου односи не егејски басен, полазећи од тезе Густава Шламбержеа, који је печат и објавио (*Schlumberger, Sigillographie*, 194). У одсуству одговарајуће потврде, такво тумачење, међутим, остаје у домену претпоставке, Ферлуга, *Ниже јединице*, 71–72. Он, такође, претпоставља да је поред турме Егејског мора, у саставу карависијанске теме била и турма Кивиреота. С тим у вези он помиње печат Теофила, турмарха Кивиреота, који Шламберже датије у крај VIII столећа (*Schlumberger, Sigillographie*, 261–262), повезујући турмарха Теофила са истоименим официром којег помиње хроничар Теофан (*Theophanes*, 465). Ферлуга, међутим, одбацује такво тумачење, истичући да је Теофил, који се помиње у *Хронографији*, био стратег Кивиреота, те да се према томе, он не може поистоветити са власником поменутог печата. Ферлуга даље претпоставља да се печат односи на VII век, доказујући теме своју тврдњу да су у то доба Кивиреоти, као и округ Егејског мора, били део карависијанске теме, Ферлуја, *Ниже јединице*, 70–71. Имајући, ипак, у виду је датирање упитно, печат не може да послужи као доказ изнете тврдње.

⁷⁵ *Haldon, Byzantium*, 217 n. 33. Последњи помен карависијанске јединице у изворима односи се на 711. годину, cf. *Liber Pontificalis I*, 389–390.

⁷⁶ *Theophanes*, 454.

⁷⁷ Детаљније о колонизационим мерама у Царству тога доба, cf. *Charanis, Ethnic changes*, 23–44

Аталеје.⁷⁸ Њихова сеоба је вероватно утицала на оснивање кивиреотске теме. У тај округ насељен је, приближно у исто време, и део избеглица са Кипра.⁷⁹ Кипрани су уједно пресељавани и у тему Тракесијана, као и у Кизик у Опсикију.⁸⁰ У тему Опсикија је, након Јустинијановог похода против Бугара и склавиније, пребачено неколико десетина хиљада Словена са Балкана.⁸¹ Међу тамошњим колонистима је био вероватно и одређени број Срба.⁸² Јустинијан II је спровео колонизацију и на Балкану. У клисуру Стримон су тада колонизовани Скити.⁸³ Оснивање нових тема Тракије, Хеладе и Сицилије вероватно је било праћено колонизацијом регрута.

Основна намера Цариграда приликом колонизовања различитих скупина била је да се попуне опустошена и ненасељена подручја. Колонисти су углавном били војно способни мушкарци. Њихова основна дужност према РOMEЈској држави било је обављање војничке делатности, што јасно показују примери Мардаита и Словена.⁸⁴ Колонизација је, међутим, подразумевала насељавање војника са породицама, односно са женом и децом. Теофан то недвосмислено потврђује када говори о Словенима који су пресељени у опсикијску тему.⁸⁵ Насељеничке породице су од државе обично добијале комад земље. Тешко је утврдити да ли су колонисти над тим поседима остваривали право својине или неку другу врсту стварног права. Оно што је, међутим, важно, јесте да су приходи са тих имања временом постали материјална основа за вршење војничке службе у темама, потиснувши новчана давања исплаћивана из централне царске коморе. Тиме је у великој мери мењан карактер војске. Уместо професионалаца, финансираних из царске благајне, срж

⁷⁸ Theophanes, 363. Део Мардаита је, и поред потписаног споразума, остао у пограничном подручју, где их извори бележе и током наредних деценија. Када је реч о мардаитским досељеницима у Аталеји, један део њих је, вероватно у време цара Нићифора I (802–811), пресељен на Балкан, у подручје теме Пелопонеза. Питања у вези с тим обрађена су у раду М. Цветковића, чији су резултати презентовани у виду усменог саопштења на 23. међународном конгресу византијских студија. Извод из саопштења под насловом *The Transfer of the Mardaites on the Balkans and Their Status in the Structure of the Western Themes – Peloponnese, Nicopolis and Cephalonia* публикован је у оквиру посебног конгресног издања у електронском формату: *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies* (Belgrade, 22 – 27 August 2016). *Thematic Sessions of Free Communications*, edd. D. Dželebdžić – S. Bojanin, Belgrade 2016, 431–432..

⁷⁹ DAI, c. 47, p. 224.

⁸⁰ DAI, c. 47, p. 224.

⁸¹ Theophanes, 364, 367.

⁸² *Komatina*, Settlement of the Slavs in Asia Minor, 33–42.

⁸³ *Pertusi*, De thematibus, 88–89.

⁸⁴ Мардаити су војничку службу у теми Кивиреота обављали столећима. То потврђује Порфирогенитов податак о мардаитској јединици под командом катепана, који је био подређен кивиреотском стратеги почетком X века, DAI, c. 50, p. 240, 242. Cf. De cerimoniis, 657, 660; *Haldon*, *Theory and Practice*, 209, 213. Када је реч о Словенима колонизованим у Опсикију, они су у X столећу обављали војничку службу унутар поменуте теме, што потврђује одељак из Порфирогенитове *Књиге о церемонијама*, De cerimoniis, 662, 663, 668; *Haldon*, *Theory and Practice*, 217, 223. Део малоазијских Словена је иначе убрзо по пресељењу, 692. године, отказао послушност рOMEЈском цару и прешао на страну муслимана, Theophanes, 367; Nicephorus, 92.

⁸⁵ Theophanes, 364, 366.

нове – тематске – војске постају стратиги-сељаци, чији су главни извор прихода била њихова војничка имања. Разлог за такву промену била је немогућност централне власти у Цариграду, почев од VII столећа, да редовно исплаћује плате регрутима у провинцијским армијама. То је било узроковано економском кризом и смањењем новчаног промета, због учесталих ратова. Војничке плате су обично биле исплаћиване само у време похода, или у временским интервалима од неколико година, те стога нису могле имати пресудан удео у опремању стратиота. Такође, плата тематског војника је била видно умањена у односу на плате у позноримском периоду, и као таква недовољна за набавку војне опреме, што је само истакло значај прихода са војничких имања у финансирању тематске војске.⁸⁶

Имајући у виду опсег колонизационих мера Јустинијана II, могла би се изрећи тврдња да је цар тиме учинио значајан корак ка трансформацији професионалне позноримске војске у тематску армију.⁸⁷ На тај начин је створана класа ситних земљопоседника, који су временом постали главни ослонац новог друштвено-економског система Ромејске државе. У претходној епоси тај ослонац су чинили световни и црквени велепоседаници; они, међутим, у VII веку губе значај и моћ коју су имали. Због тога све израженији постаје антагонизам између старе сенаторске велепоседничке аристократије и нове војничке елите, чији су припадници, често пореклом из редова стратиота и ситних поседника, захваљујући функцијама које су им додељивали цареви, стицали све већу моћ. Припадници нове елите су уз то били награђивани и одговарајућим сенаторским и царским титулама.⁸⁸

⁸⁶ Детаљније о појави, еволуцији и друштвеном статусу тематских војника, в. *Максимовић*, Тематски војници, 25 сл.

⁸⁷ Џон Халдон је мишљења да су колонизационим мерама били обухваћени припадници неромејских племена који су обављали војну службу као федерати, али да се колонизационе мере нису односиле на регуларне трупе које су представљале основ тематске војске. Халдон према томе сматра да тематским војницима није додељивана земља од које би се издржавали, већ да су они били стационарни у гарнизонима, а материјална средства неопходна за живот и обављање војничке службе добијали су од државе у виду новца или дохотка у храни, оружју и опреми, *Haldon, Byzantium*, 249. Међутим, чињеница да се у време цара Нићифора I спроводе мере пресељавања стратиота из Мале Азије у склавиније на Балкану, при чему они претходно продају своја имања, јасно говори да су тематски војници располагали имањима, cf. *Theophanes*, 486–487.

⁸⁸ *Haldon, Byzantium*, 160f, 395f. У време цара Јустинијана II спроведена је и фискална реформа, раздавајањем два основна елемента пореза: главарине и земљарине, чиме је раскинута веза између пореског обвезника и земље, па је, сматра Острогорски, велики део сељаштва постао тада слободан, *Острогорски*, Историја Византије, 150. То је, свакако, погодило интересе велепоседника, па је због тога Јустинијан II можда изгубио подршку у највишим друштвеним круговима, што је кулиминирало његовим збацивањем с престола 695. године. Уследило је време нестабилности и честих смена на трону (од 695. до 717. године било је укупно седам насилних промена на челу Царства, в. Острогорски, Историја Византије, 152 сл.). Узроке за такво стање треба првенствено тражити у друштвено-економским трвењима између старог племства (сенаторске и и духовне аристократије) и нове класе тематских старешина. Доласком цара Лава III на престо 717. године, војничка странка је добила подршку у Цариграду. Лавов син и наследник, цар Константин V, наставио је очеву политику подршке војном сталезу, обрачунавајући се са велепоседницима, понајвише са манастирима, који су били један од најзначајнијих економских фактора у Царству тога доба. Иначе, проблем настанка класе ситних поседника – слободних сељака и војника – заокупља пажњу византолога деценијама уназад. Детаљније о том проблему, уз приказ старије литературе, cf. *Haldon*,

Закључак

Резултате истраживања из којег је проистекао овај текст могуће је сажети на следећи начин. У првој фази развоја тематске организације, као последица повлачења ромејских армија у унтрашњост Мале Азије, током VII столећа оформљена су четири нова војна округа (теме) – Анатолика, Арменијака, Опсикијаца и Тракесијана. У наредној фази, која је отпочела делатношћу цара Јустинијана II, долази до трансформације најстаријих тема и ширења тематске организације. Посебно је важно истаћи да је цар Јустинијан II оснивао потпуно нове армије које, за разлику од седам јединица побројаних у писму папи из 687. године, нису почивале на позноримском наслеђу. Оснивајући теме Хеладе, Тракије, Кивиреота и Сицилије, он је суштински изменио структуру ромејске војске, стару више од стотину година. Запажају се, притом, два принципа при оснивању нових тематских јединица. Нове теме су, с једне стране, осниване тако што су поједини гарнизони издавајани из матичних тема и од њих стваране посебне тематске јединице (као у случају теме Кивиреота, која је издвојена из теме Анатолика, или у случају теме Тракије, која је издвојена из здруженог опсикијско-тракијског војног округа). Други принцип је подразумевао оснивање нових тематских јединица изван територија првобитних тема, на подручјима где до тада није постојала чвршћа војна организација, као што је био случај са Хеладом или Сицилијом. Цар Јустинијан II је, такође, отпочео и са организовањем пограничног војно-управног система са клисурама у Стримуму и Кападокијом, које су браниле границе Царства од спољних непријатеља, Бугара, Словена и Арабљана. Због опасности од арабљанских морепловаца цар је приступио и реформи војно-територијалне организације у Егејском басену. Велике организационе реформе у виду формирања нових тема и клисура биле су, уједно, праћене и опсежним колонизационим мерама.

Списак ромејских армија

средином VI века	687. године	око 710. године
1. три војске <i>praesentales</i>	1. војска <i>a deo conservandum obsequium</i>	1. војска Анатолика
2. војска <i>per Orientem</i>	2. војска <i>Orientalis</i>	2. војска Арменијака
3. војска <i>per Thracias</i>	3. војска <i>Thracianus</i>	3. војска Тракесијана
4. војска <i>per Armeniam</i>	4. војска <i>Armenianus</i>	4. војска Опсикијаца
5. војска <i>per Illyricum</i>	5. војска (егзархат) <i>Italianus</i>	5. војска Тракије
6. војска <i>per Italiam</i>	6. војска (флота) <i>Caravisiiani</i>	6. војска Кивиреота
7. војска (флота) којом командује <i>quaestor Iustinianus</i>	7. војска (егзархат) <i>Septensiani, de Sardinia atque de Africa</i>	7. војска Хеладе
8. војска <i>per Africam</i>		8. војска Сицилије
		9. војска Италије (егзархат у Равени)
		10. војска/флота Карависијана

Начела у изградњи и ширењу тематске организације, које је установио цар Јустинијан II, у виду поделе постојећих тема и оснивања нових тематских јединица у областима где до тада није постојало тематско уређење, као и у погледу јачања пограничног система клисура, наставили су и његови наследници на византијском престолу у наредна два столећа, све до велике реформе војно-управне организације која је спроведена током X века. Тада се у територијално-управној организацији уводе, поред осталог, две значајне новине: оснивају се велики композитни окрузи са дукама и катепанима на челу, као и нове, мале теме, које су углавном обухватале једно или више суседних утврђења.

*

Иако је у изворима, првенствено у Теофановој *Хронографији*, приметно негативно гледање не период владавине цара Јустинијана II, неспорно је да је поменути цар имао велике заслуге за опоравак Царства, после велике кризе коју је претрпело у VII веку. Његова се заслуга понајвише огледа у обликовању тематског уређења, које је удахнуло нови живот оронулом Царству. Стварање нових тематских јединица било је праћено опсежним колонизационим мерама, у намери да се попуне опустошена подручја. У вези с тим спроведена је и пореска реформа.⁸⁹

Сходно реченом, и експедиције централних органа власти против Равене (709/710)⁹⁰ и Херсона (711)⁹¹, које хроничари из IX столећа, Теофан и Агнелус приписују царевој осветољубивости и нерационалности, могуће је гледати као на део свеобухватне политике изградње нових тематских институција тамо где до тада нису постојале. Цар је вероватно имао намеру да у Италији и на Криму ојача византијско присуство и свој лични ауторитет на исти начин како је то чинио приликом оснивања теме Тракије и клисуре Стримон, чему је претходило велики војни поход.

Јустинијан II је, по свему судећи, тежио да обнови Римску империју следећи пример истоименог цара из VI столећа. С тим у вези треба поменути да је он, подражавајући свог имењака, царици дао име које је имала и жена цара Јустинијана I – Теодора. Организовао је, такође, и црквени сабор у Цариграду по угледу на свог моћног истоименог претходника. Његова тежња за обновом империје огледа се и у врло јасном погледу на веру и идеологију универзалног хришћанског Царства, коју је исказао стављањем Христовог лика на нове кованице византијске номизме.⁹²

⁸⁹ В. претходну напомену.

⁹⁰ Agnellus, 366–371.

⁹¹ Theophanes, 377f.

⁹² Детаљније о различитим аспектима владавине цара Јустинијана II, cf. *Head*, Justinian II, 55f.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Извори – Primary Sources

- Agnellus of Ravenna, De sancto Felice, Liber Pontificalis Ecclesiae Ravennatis, ed. O. Holder-Egger, Monumenta Germaniae Historica, Scriptorum Rerum Langobardicarum et Italicarum Saec. VI–IX, Hannoverae 1878.
- Bar Hebraeus, Ecclesiastical History, ed. P. Bedjan, Paris 1890.
- Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art II, edd. J. Nesbitt – N. Oikonomides, Washington, D. C. 1994.
- Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art V, edd. J. Nesbitt – N. Oikonomides, Washington, D. C. 2005.
- Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche (1166–1199) II, trans. J.-B. Chabot, Paris 1901.
- Codex Iustinianus, ed. P. Krueger, Corpus Iuris Civilis II, Berolini 1895.
- Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio I, edd. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 1, Washington 1967².
- Constantini Porphyrogeniti imperatoris De cerimoniis aulae byzantinae I–II, ed. J. J. Reiske, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 16–17, Bonnae 1829.
- Constantino Porfirogenito, De thematibus, ed. A. Pertusi, Studi e Testi 160, Città del Vaticano 1952.
- Gestorum Pontificum Romanorum pars I: Liber Pontificalis, ed. T. Mommsen, Monumenta Germaniae Historica, Berolini, 1898.
- Grégoire H., Recueil des inscriptions grecques chrétiennes de l'Asie Mineure I, Paris 1922.
- Haldon J., Theory and Practice in Tenth-Century Military Administration: Chapters II, 44 and 45 of the *Book of Cerimonies*, Travaux et Mémoires 13 (2000) 201–352.
- Ibn-Khordadbeh, Kitāb al-masālik wa'l mamālik, ed. M. J. de Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum VI, Lugduni Batavorum (Leiden) 1889.
- Ioannes Lydus, ed. I. Bekker, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 29, Bonnae 1837.
- Ioannis Zonarae, Epitomae Historiarum III, ed. M. Pinder, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 49, Bonnae 1897.
- Iustiniani Novellae, edd. R. Schoell – G. Kroll, Corpus Iuris Civilis III, Berlin 1959.
- La *Notitia dignitatum*, ed. C. Neira Faleiro, Nueva Roma 25, Madrid 2005.
- Lemerle P., Les plus anciens recueils des miracles de saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans I. Le Texte, Paris 1979.
- Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, ed. N. Oikonomides, Paris 1972.
- Liber Pontificalis I, ed. Duchesne, Paris 1955.
- Nicephori Patriarchae Constantinopolitanae Breviarium Historicum, ed. C. Mango, Corpus Fontium Historiae Byzantinae 13, Washington 1990.
- Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, ed. J. Darrouzès, Paris 1981.
- Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio, ed. J. D. Mansi, I–XXXI, Florentia – Venetiae 1758–1798 (= Parisii 1901–1927).
- Schlumberger G., Sigillographie de l'Empire byzantine, Paris 1884.
- Theophanis Chronographia, ed. C. De Boor, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Lipsiae 1883.
- Thierry N., Les enseignements historiques de l'archéologie cappadocienne, Travaux et Mémoires 8 (1981).
- Zacos G.–Nesbitt J. W., Byzantine Lead Seals II, Bern 1984.
- Zacos G.–Veglery A., Byzantine Lead Seals I, Basel 1972.

Литература – Secondary Works

- Ahrweiler H.*, Byzance et la mer, Paris 1966.
- Antoniadis-Bibcou H.*, Études d'histoire maritime de Byzance. A propos du "Thème des Caravisiens", Paris 1966.
- Bréhier L.*, La marine de Byzance du VIIIe au XIe siècle, Byzantion 19 (1949).
- Bury J. B.*, A history of the later Roman Empire from Arcadius to Irene, 395 A. D. to 800 A. D, London – New York, 1889.
- Bury J. B.*, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, London 1911.
- Charanis P.*, Ethnic changes in the Byzantine Empire in the seventh century, *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959).
- Constantine Porphyrogenitus *De Administrando Imperio* II, commentary by *F. Dvornik, R. J. H. Jenkins, B. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky, S. Runciman*, ed. *R. J. H. Jenkins*, London 1962.
- Cosentino S.*, La flotte Byzantine face à l'expansion musulmane. Aspects d'histoire institutionnelle et sociale (VIIe–Xe siècle), *Byzantinische Forschungen* 28 (2004).
- Diehl Ch.*, L'origine du régime des thèmes dans l'Empire byzantine, *Études byzantines*, Paris 1905 (= *Les Études d'histoire du moyen âge dédiées à G. Monod*, Paris 1896).
- Ferluga J.*, *Le clisure byzantine in Asia Minore*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 16 (1975).
- Gelzer H.*, *Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung*, Leipzig 1899 (reprint Amsterdam 1966).
- Greek-English Lexicon*, edd. *H.-G. Liddell, R. Scott, H.-S. Jones, R. McKenzie et all.*, Oxford 1968.
- Guilland R.*, Études de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine. Le Drongarie de la flotte, le Grand drongarie de la flotte, le Duc de la flotte, le Mégaduc. Recherches sur les Institutions byzantines I, Berlin–Amsterdam 1967.
- Haldon J. F.*, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture*, Cambridge 1997.
- Halodn J.*, Military Service, Military Lands, and the Status of Soldiers: Current Problems and Interpretations, *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993) 1–67.
- Head C.*, *Justinian II of Byzantium*, Madison, Milwaukee, London 1972.
- Hendy F.*, *Studies in the Byzantine Monetary Economy (c. 300–1450)*, Cambridge 1985.
- Kaegi W.*, Al-Baladhuri and The Armeniak Theme, *Byzantion* 38 (1968) 273–277.
- Karayannopoulos J.*, Contribution au problème des Themes byzantins, *L'Hellénisme Contemporain* 10 (1956) 455–502;
- Karayannopoulos J.*, Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung, *Byzantinisches Archiv* 10, Munich, 1959.
- Komatina P.*, Settlement of the Slavs in Asia Minor during the rule of Justinian II and Bishopric τῶν Ἰορδοσεβίων, *Beogradski istorijski glasnik* 5 (2014) 33–42.
- Laurent V.*, La Macédoine orientale à l'époque byzantine. À propos d'un livre récent, *Revue des études byzantines* 6/2 (1948).
- Lemerle P.*, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie*, Paris 1945.
- Lilie R.-J.*, "Thrakein" und "Thrakesion". Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts (Mit zwei Karten), *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik* 16 (1977).
- Loungis T.*, Was there a "Pre-Feudal" Crisis? On Ljubomir Maksimović's Inaugural Lecture before the Academy of Athens, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 50 (2013). *Mélanges Ljubomir Maksimović*, 163–169.
- Malamut E.*, *Les îles de l'Empire byzantin VIIIe–XIIe I–II*, Paris 1988.
- Nichanian, M.–Prigent, V.*, Les stratèges de Sicile. De la naissance du thème au règne de Léon V, *Revue des études byzantines* 61 (2003).

- Oikonomidès N.*, Une liste arabe des stratèges byzantines du VIIe siècle et les origines du thème de Sicile, *Rivista di Studi Byzantini e Neellenici* N. S. 1 (XI) (1964).
- Pertusi A.*, La formation des thèmes Byzantins, *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, München 1958.
- Shahid I.*, Heraclius and the Theme System: Further Observations (Heraclius II), *Byz.* 59 (1989).
- Shahid I.*, Heraclius and the Theme System: New Light from the Arabic Sources (Heraclius I), *Byz.* 57/2 (1987).
- Shahid I.*, Heraclius and the Unfinished Themes of Oriens. Some Final Observations (Heraclius III), *Byzantion* 64 (1994).
- Tabula Imperii Byzantini II. Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos), edd. *F. Hild – M.*, Wien 1981.
- Toynbee, A. J.*, Constantine Pophrogenitus and his World, London 1973.
- Treadgold W.*, Byzantium and Its Army (284–1081), Stanford 1995.
- Wiewiorowski, J.*, Quaestor Iustinianus Exercitus – a Late Roman Army Commander? *Eos* 93 (2006).
- Zuckerman, C.*, Learning from the Enemy and More. Studies in “Dark Centuries” Byzantium, *Millennium* 2 (2005).
- Άμαντος Κ., Ιστορία του Βυζαντινού κράτους Ι, Αθήναι 1963 [*Amantos K.*, *Historia tou Byzantinou kratous I*, Athēnai 1963].
- Γρηγορίου-Ιωαννίδου Μ.*, Οι Βυζαντινές κλεισούρες και κλεισουραχίες, Βυζαντιακά 9 (1989) [*Grēgoriou-Iōannidou M.* *Oi Byzantines kleisoures kai kleisouraches*, *Byzantiaka* 9 (1989)].
- Γρηγορίου-Ιωαννίδου Μ.*, Το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών. Συμβολή στο πρόβλημα τής ιδρύσεώς του, Βυζαντινά 11 (1982) [*Grēgoriou-Iōannidou M.*, *To nautiko thema tōn Kibyrraiōtōn. Symbolē sto problēma tēs idryseōs tou*, *Byzantina* 11 (1982)].
- Ζακυθηνός Δ. Α.*, Περί τής διοικητικής διαρέσεως ἐν τῷ Βυζαντινῷ κράτει, Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 18 (1948) [*Zakythēnos D. A.*, *Peri tēs dioikētikēs diaireseōs en tō Byzantinō kratei*, *Epetēris Hetaireias Byzantinōn Spoudōn* 18 (1948)].
- Η Μικρά Ασία των θεμάτων, edd. *Β. Βλυσίδου, Ε. Κουντουρά-Γαλάκη, Σ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγής, Α. Σαββίδης*, Αθήνα 1998 [*Ī Mikra Asia tōn thematōn*, edd. *B. Blysidou, E. Kountoura-Galakē, S. Lampakēs, T. Louggēs, A. Sabbidēs*, Athēna 1998].
- Καραγιαννόπουλος Ι.*, Ιστορία Βυζαντινού Κράτους Β', Θεσσαλονίκη 1981 [*Karagiannopoulos I.*, *Historia Byzantinou Kratous B'*, Thessalonikē 1981].
- Κυριακίδης Σ. Π.*, Βυζαντινά μελέται, Θεσσαλονίκη 1939 [*Kyriakidēs S. P.*, *Byzantina meletai*, Thessalonikē 1939].
- Живковић Т.*, Јужни Словени под византијском влашћу (600–1025), Београд 2002 [*Živković T.*, *Južni Sloveni pod vizantijskom vlašću (600–1025)*, Beograd 2002].
- Максимовић Љ.*, Тематски војници у византијском друштву. Прилог новом процењивању проблема, Зборник радова Византолошког института 39 (2001–2002) (= *Љ. Максимовић*, *Огледи о политичкој моћи у Византији. Чиниоци и ослонци*, Српска књижевна задруга, Београд 2013) [*Maksimović Lj.*, *Tematski vojnici u vizantijskom društvu. Prilog novom procenivanju problema*, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 39 (2001–2002) (= *Lj. Maksimović*, *Ogledi o političkoj moći u Vizantiji. Činioci i oslonci*, *Srpska književna zadruga*, Beograd 2013)].
- Острогорски Г.*, Време постанка тематског уређења (Кореферат уз: *A. Pertusi*, *La formation des Thèmes byzantins*), Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског III, Београд 1970 (у оригиналу: *Korreferate zu A. Pertusi*, *La formation des Thèmes byzantins*, *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten-Kongress*, Munich 1958) [*Ostrogorski G.*, *Vreme postanka tematskog uređenja (Koreferat uz: A. Pertusi, La formation des Thèmes byzantins)*, *Iz vizantijske istorije, istoriografije i prosopografije*, *Sabrana dela Georgija Ostrogorskog III*, Beograd 1970].
- Острогорски Г.*, Историја Византије, Београд 1959, [*Ostrogorski G.*, *Istoriija Vizantije*, Beograd 1959].

- Осїроїорски Г., О датуму састављања Списа о темама и времену стварања првих тема у Малој Азији, Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског III, Београд 1970, 110 (у оригиналу: G. Ostrogorski, Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l'époque de la constitution des premières thèmes d'Asie Mineure, Byz. 23 (1953). [Ostrogorski G., О датуму састављања Списа о темама и времену стварања првих тема у Малој Азији, Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског III, Београд 1970, 110].
- Осїроїорски Г., Постанак тема Хеладе и Пелопонез, Зборник радова Византолошког института 1 (1952) 65 (= Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског III, Београд 1970) [Ostrogorski G., Postanak tema Helade i Peloponez, Zbornik radova Vizantološkog instituta 1 (1952) 65 (= Из византијске историје, историографије и просопографије, Сабрана дела Георгија Острогорског III, Београд 1970)].
- Рајковић М., Област Стримона и тема Стримон, Зборник радова Византолошког института 5 (1958) [Rajković M., Oblast Strimona i tema Strimon, Zbornik radova Vizantološkog instituta 5 (1958)].
- Ферлуџа Ј., Ниже војно-административне јединице тематског уређења. Прилог изучавању тематског уређења од VII до X века, ЗРВИ 2 (1953) (= Militärisch-administrative Einheiten geringeren Ranges der Themen-verfassung. Ein Beitrag zur Geschichte der älteren Themenordnung (VII–X, Jahrh.), J. Ferluga, Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration on the Southern Slavs from the VIIth to the XIIth Centuries, Amsterdam 1976) [Ferluga J., Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uređenja. Prilog izučavanju tematskog uređenja od VII do X века, ZRVI 2 (1953)].

Miloš Cvetković

Institute for Byzantine Studies of the SASA, Belgrade

milos.cvetkovic@vi.sanu.ac.rs

THE REFORM OF BYZANTINE MILITARY AND TERRITORIAL ORGANIZATION UNDER JUSTINIAN II

In response to the great crisis that had struck the Byzantine Empire, in the 7th century Constantinople began reorganizing its military structure, which involved concentrating large military forces in Asia Minor and creating new military and territorial units. Old military regions, which had largely corresponded with the boundaries of Late Roman prefectures and dioceses, were replaced by new military districts called *themata*. The establishment of these new military districts was mostly brought on by the advance of the Arabs in the Levant. By the mid-7th century, the Byzantines had lost power in most of their Eastern provinces and their field armies had withdrawn into the interior of Asia Minor. The new military districts (themes) were established by the withdrawal of the troops making up the aforementioned field armies; these districts were the themes of the Anatolics, Armeniacs, Thracians and the Opsician theme, whose leader initially also commanded the garrisons in Thrace.

Scholars usually point out that the next important stage in the evolution of the thematic system, which involved the division of the first large themes into smaller units, occurred during the reigns of Leo III (717–741) and Constantine V (741–775)

in the first half of the 8th century. Evidence preserved in the extant sources, however, suggests that this process had started earlier, already under Emperor Justinian II (685–695, 705–711), who is – as scholars discovered a long time ago – credited with having founded at least two new themes. The themes in question were Hellas and Sicily. In addition, the results of the research which this paper is based on seem to suggest that the same emperor should be credited with having founded the theme of the *Kibyrrhaiotai*, as well as the division of the Opsician-Thracian army after the establishment of a separate new theme in Thrace.

It is important to note that it was Emperor Justinian II who formed completely new army units that were no longer based on the Late Roman tradition, essentially abandoning the principles that the Byzantine army had previously functioned on. The same emperor began founding the *kleisourai* as new frontier military districts, and had also reformed the territorial organization on the Aegean. Emperor Justinian II's military and organizational reforms were followed by extensive colonization measures.

The establishment of the theme of Thrace – At the time of Emperor Justinian II's accession to the throne, the theme of Thrace seems not to have existed since there is no mention of it on the list of Byzantine armies included in Justinian's letter to the Pope in 687. Scholars have determined that the *exercitus Thracianus* mentioned in the letter actually refers to the Thracian army stationed in Asia Minor and not to the theme of Thrace in the Balkans. The assumption that the theme of Thrace had not been created at that time is also indirectly confirmed by Theophanes the Confessor, who writes that Emperor Justinian II, while preparing for his campaign against the Bulgars and *sklavinia* in 687/688, relocated his army from Asia Minor to the Balkans, failing to mention that the emperor had his troops from Asia Minor join the Balkan divisions, which are not mentioned at all. As all of this occurred during the several years long peace with the Arabs, the absence of an army in Thrace cannot be explained by the suggestion that these troops were engaged on the Eastern front.

The establishment of a separate theme in Thrace, which was previously commanded by the *komes* of Opsikion and *hypostrategos* of Thrace, occurred after Justinian's campaign against *sklavinia* and the Bulgars; the *kleisoura* of Strymon was founded at the same time with the aim of defending the capital from Slavs and other barbarians who lived in the hinterlands of Thessalonica. The old Opsician-Thracian army was split into two parts based on the territorial principle (the European and Asian part) and the separate Balkan theme of Thrace was founded.

The division of the Opsician-Thracian district meant that the recruitment potential of the Opsician theme decreased in the following centuries, which must have been one of the reasons that led to this theme losing the rank it had previously enjoyed among the Byzantine armies. Instead of the first rank that the Opsicians had enjoyed until 687, in the *Taktika* of the 9th and 10th centuries they ranked fourth on the list of Eastern Byzantine armies.

The establishment of the theme of the Kibyrrhaiotai – An analysis of the reports left by Patriarch Nikephoros in his *History* suggests that Apsimar – who would later become Emperor Tiberios II – had headed the *Kourikiotai* unit with the rank of *droungarios*, which was stationed in the theme of the *Kibyrrhaiotai*. Along with the *Kibyrrhaiotai*, the patriarch regularly uses terms such as *chora* and *stratos/strateuma*; a comparative analysis of his text reveals that the Patriarch of Constantinople uses these terms for Byzantine themes such as the Opsicians and the Anatolics, which suggests that in the late 7th century they had enjoyed the same rank as the *Kibyrrhaiotai*.

The theme of the *Kibyrrhaiotai* was certainly established after 687, as there is no mention of it in Justinian's letter to the Pope. The terminus ante quem for its creation is 698, when a *chora* (thematic district) of the *Kibyrrhaiotai* was already in existence. Since Emperor Justinian II had founded the themes of Thrace, Hellas and Sicily during his first reign, we can plausibly assume that the thematic unit of the *Kibyrrhaiotai* was created as a part of his extensive military and administrative reform.

The establishment of kleisourai in Cappadocia and Strymon – The reform of the provincial system that had begun in the 7th century was performed gradually. Not all Late Roman institutions were abandoned at the same time and not all elements of the thematic system were implemented at the same time. Consequently, the formation and shaping of *kleisourai* as frontier military and administrative districts was also a gradual process with several distinct stages in their evolution. The sources unambiguously suggest that this process began in the late 7th century after the establishment of the first *kleisoura* on the territory of Cappadocia and Strymon. The evolution of the frontier system with *kleisourai* followed the general development of the Byzantine thematic organization. The number of themes grew and the number of frontier districts or *kleisourai* increased with it. In the first half of the 9th century, after a significant expansion of the thematic system, the establishment of a number of new thematic units was accompanied by the formation of several new *kleisourai*.

The reform of the territorial and administrative organization on the Aegean – In the closing years of the 7th and the early years of the 8th century, there was a transformation of the province of *Insulae* or Cyclades and its name in the official terminology of Byzantine administration was changed to the Aegean Sea or the Islands of the Aegean Sea. This is evident from the example of the office of *kommerkiarios*, which was first tied to the province called Cyclades and then the Aegean Sea (the first known *kommerkiarios* appears in 711). In view of the fact that it must have been established before 711, at the time when the theme of *Karabisianoï* was still existence, it is probable that the district of the Aegean Sea initially constituted one of its parts and that it became a subordinate independent unit in the theme system after the disbandment of the *Karabisianoï*, which does not appear in the sources after 711.

Colonization measures – Justinian II's military and administrative reforms, which resulted in the formation of four new themes and two *kleisourai*, were tied to extensive colonization measures, certainly the most comprehensive effort of its kind in the 7th century. After the confirmation of the peace treaty with the Arabs, several

thousand Mardaites were relocated from Lebanon and Armenia to the region of Attaleia. At around the same time, the same area was populated by some of the refugees from Cyprus. The Cypriots were also relocated to the Thracian theme, as well as to Kyzikos. Following Justinian's campaign against the Bulgars and *sklavina*, tens of thousands of Slavs were relocated from the Balkans to the Opsician theme. Justinian's colonization effort also included the region of the Balkans. The *Scythai* were colonized in the *kleisoura* of Strymon. The establishment of new themes of Thrace, Hellas and Sicily was probably followed by the colonization of local recruits.

The principles of formation and expansion of the theme system established by Justinian II – the division of existing themes and the constitution of new thematic units in regions previously not included in the thematic organization of the Empire, as well as the strengthening the frontier system of *kleisourai* – were continued by his successors on the Byzantine throne in the following two centuries until the great reform of the military and administrative organization undertaken in the 10th century. Despite the fact that the sources, first of all Theophanes' *Chronographia*, reveal a negative image of Justinian II's reign, this emperor had certainly contributed to the rise of the Empire after the great crisis of the 7th century.